

MARIA PRZECISZEWSKA

orcid: 0000-0001-5266-3488

e-mail: m.przeciszewska@bn.org.pl

Biblioteki szkolne w gimnazjach rządowych Kraju Nadwiślańskiego.

Część 2.

Klasyfikacja zbiorów, ich profil ideowy i recepcja (1879–1905)*

DOI: 10.36155/RBN.56.00002

Okres sprawowania funkcji kuratora warszawskiego okręgu naukowego przez Aleksandra Apuchtina, lata 1879–1897, oznaczał zarówno dynamiczny rozwój bibliotek szkół średnich, jak i zwiększony nacisk na ich kontrolę. Apuchtin, dawny inspektor Konstantynowskiego Instytutu Mierniczego w Moskwie, obdarzony zaufaniem generała-gubernatora Josifa Gurki [Hurki], sprzeciwiał się wszelkim inicjatywom środowisk polskich, dążąc do efektywnej i ostatecznej depolonizacji szkolnictwa¹. Zwolennicy jego polityki uważali, że konsekwentne propagowanie „sprawy rosyjskiej” (*русского дела*) zapewni spokój guberniom nadwiślańskim².

* Zmieniona i uzupełniona wersja referatu *Biblioteki szkolne w gimnazjach rządowych Kraju Nadwiślańskiego, 1869–1905, część 2: profil ideowy zbiorów i ich recepcja* wygłoszonego podczas Otwartego Seminarium Biblioteki Narodowej 20 maja 2025 roku.

1 A. Szwarc, *Od Wielopolskiego do Stronnictwa Polityki realnej. Zwolennicy ugody z Rosją, ich poglądy i próby działalności politycznej (1864–1905)*, Warszawa 1990, s. 199; 230–231; E. Staszyński, *Polityka oświatowa caratu w Królestwie Polskim (od powstania styczniowego do I wojny światowej)*, Warszawa 1968, s. 14–20, 93–96; L. Szymański, *Zarys polityki caratu wobec szkolnictwa ogólnokształcącego w Królestwie Polskim w latach 1815–1915*, Wrocław 1983, s. 40, 42–43, 50–54; Ł. Chimiak, *Gubernatorzy rosyjscy w Królestwie Polskim. Szkic do portretu zbiorowego*, Wrocław 1999, s. 43–50; M. Rolf, *Rządy imperialne w Kraju Nadwiślańskim. Królestwo Polskie i cesarstwo rosyjskie (1864–1915)*, Warszawa 2016, s. 106–107.

2 В. В. Смородинов, *Попечитель Варшавского учебного округа Александр Львович Апухтин: (Из воспоминаний педагога)*, Санкт-Петербург 1912 – <https://search.rsl.ru/ru/record/01003797006> [dostęp: 30.06.2025].

Jego przeciwnicy wskazywali na chorobliwą podejrzliwość wprowadzającą do szkół „psychologię podejrzliwości, nienawiści, pokątnej obmowy, wietrzenia nieprawomyślności politycznej i wytwarzania stosunków, w których się można było udusić”³. Stworzony przez niego system nadzoru rządowych szkół średnich okazał się jednak zaskakująco trwały i przetrwał w zasadzie aż do końca rosyjskiego panowania w Królestwie Polskim⁴. Sprowadzał się on do traktowania szkoły jako „oblężonej twierdzy” broniącej Rosjan zarówno przed „nieuprawnionymi” i „wrogimi” roszczeniami Polaków dążących skrycie lub jawnie do wskrzeszenia swojej ojczyzny, jak i wszelkimi tendencjami liberalnymi kwestionującymi istniejący porządek polityczno-społeczny⁵.

Celem istnienia bibliotek gimnazjalnych było pełne podporządkowanie się tak rozumianej obronnej i „ochronnej” roli szkoły. Lektura rosyjskich książek przez polskich uczniów w środowisku obcym i niechętnym władzy rosyjskiej miała utrwalać rosyjską hegemonię w podbitym kraju. Hegemonia ta nie ograniczała się jedynie do uznania językowej i kulturowej dominacji Rosjan, lecz miała stanowić „manifestację żywego wiernopoddańczego oddania się tronowi [i] bezgranicznej, pełnej poświęcenia miłości do Rosji” wszystkich poddanych cesarza⁶. Czytanie książek miało być zatem swego rodzaju aktem uznania dla rosyjskiej władzy, obowiązującego ustroju politycznego oraz panującej religii.

* * *

Celem niniejszego artykułu, stanowiącym drugą część rozważań na temat bibliotek szkolnych w Królestwie Polskim okresu postyczniowego, jest charakterystyka ich zbiorów uwzględniająca: (1) liczebność, (2) sposoby ich klasyfikacji i katalogizacji oraz (3) profil ideowy na przykładzie biblioteki uczniowskiej męskiego gimnazjum rządowego w Lublinie. Ta ostatnia biblioteka zawierała księgozbiór spójny pod względem przekazu ideowego stanowiący

3 [A. Niemojewski], *Apuchtiniana*, „Mysł Niepodległa” 1915, nr 323, s. 561 – [https://wbc.poznan.pl/Content/116605/download/\[30.06.2025\]](https://wbc.poznan.pl/Content/116605/download/[30.06.2025]), cyt. za J. Schiller-Walicka, *Cesarski Uniwersytet Warszawski: między edukacją a polityką, 1869–1917*, w: *Dzieje Uniwersytetu Warszawskiego*, red. T. Kizwalter, Warszawa 2016, s. 631 – <https://bibliotekanauki.pl/chapters/1787864.pdf> [30.06.2025].

4 E. Staszyński, *Polityka oświatowa caratu...*, s. 50–75; 237–243; J. Schiller-Walicka, *Cesarski Uniwersytet Warszawski...*, s. 651; M. Rolf, *Rządy imperialne w Kraju Nadwiślańskim...*, s. 177–179.

5 Por.: П. Кулаковский, *Вопрос о варшавском университете и польский школьный законопроект 1907 г.*, Санкт-Петербург 1913, s. 19–20 – <https://polona.pl/item-view/f5c9f770-cd64-4732-af95-202ed16b19b3> [20.05.2024]; И. В. Скворцов, *Русская школа в Привислянне с 1879 по 1897 год*, Варшава 1897, s. 54.

6 W. G. Smorodinow, *Moja służba w Warszawskim Okręgu Naukowym i zdarzenia ze szkolnego życia. Wspomnienia pedagoga*, red. W. Caban, Kielce 2003, s. 169.

swego rodzaju emblemat zarówno rosyjskiej tożsamości narodowej, jak i imperialnej dumy. Zachowana *Księga wypożyczeń* biblioteki pozwoli ustalić (4) jaka była recepcja szkolnych księgozbiorów wśród uczniów. Dając wgląd w wybory lekturowe, umożliwi zweryfikowanie skuteczności prób „zbliżenia” młodych Polaków do kultury rosyjskiej, ocenę ich faktycznego zainteresowania dziełami rosyjskich klasyków, a wreszcie ustosunkowanie się do wyrażanego często – w pamiętnikach i literaturze pięknej – poglądu o oporze (jeśli nie czynnym, to przynajmniej biernym) większości uczniów wobec czytania rosyjskich książek.

Przyrost księgozbiorów. Biblioteka fundamentalna a biblioteka uczniowska

W latach 1885–1901 w Radomiu i w Warszawie ukazywały się sprawozdania z działalności radomskiego gimnazjum męskiego. Publikacja ta zawierająca informacje dotyczące liczebności kadry pedagogicznej i uczniów oraz kwestii finansowych szkoły dostarczała danych dotyczących stopnia wyposażenia przynależnych do szkoły gabinetu fizycznego, stacji meteorologicznej oraz bibliotek szkolnych: fundamentalnej (przeznaczonej dla nauczycieli) oraz uczniowskiej. Sprawozdanie to stanowi cenne źródło do badań nad rozwojem księgozbiorów szkolnych, rolą książek bibliotecznych w procesie dydaktycznym, a także problemów organizacyjnych związanych z przyrostem liczby wolumenów na półkach bibliotecznych. Materiałem uzupełniającym do tego sprawozdania służy *Zapiska historyczna (Историческая записка)* podsumowująca działalność biblioteki IV gimnazjum warszawskiego, a także zachowana korespondencja między Aleksandrem Apuchtinem, a dyrektorem gimnazjum męskiego w Kielcach.

W świetle powyższych materiałów liczebność księgozbiorów szkolnych w gimnazjach w latach 1884–1900 przedstawiała się w następująco:

Gimnazjum Męskie w Radomiu⁷:

Rok	Biblioteka fundamentalna (liczba tytułów)	Biblioteka uczniowska (liczba tytułów)
1884	4369	246
1885	4460	331
1886	4745	355
1887	4870	392
1888	4946	419
1889	5071	535
1890	5185	661
1891	5314	853
1892	5466	1041
1893	5674	1203
1894	5810	1306
1895	5961	1362
1896	6093	1540
1897	6178	1718
1898	6300	1902
1899	6401	2277
1900	6534	2369

7 *Отчет о состоянии Радомской Мужской Гимназии за 1884/5 уч. год*, Радом 1886, s. 3–4; *Отчет о состоянии [...] за 1885/6 уч. год*, Радом 1887, s. 3; *Отчет о состоянии [...] за 1887/8 уч. год*, Радом 1889, s. 3; *Отчет о состоянии [...] за 1886/7 уч. год*, Радом 1888, s. 4–5; *Отчет о состоянии [...] за 1888/9 уч. год*, Радом 1890, s. 3–5; *Отчет о состоянии [...] за 1889/90 уч. год*, Радом 1891, s. 3; *Отчет о состоянии [...] за 1890/91 уч. год*, Радом 1891, s. 3–4; *Отчет о состоянии [...] за 1891/92 уч. год*, Варшава 1893, s. 3–4; *Отчет о состоянии [...] за 1892/93 уч. год*, Варшава 1894, s. 3–4; *Отчет о состоянии [...] за 1893/94 уч. год*, Варшава 1895, s. 4–5; *Отчет о состоянии [...] за 1894/5 уч. год*, Варшава 1896, s. 3–4; *Отчет о состоянии [...] за 1895/6 уч. год*, Варшава 1897, s. 8; *Отчет о состоянии [...] за 1896/7 уч. год*, Варшава 1898, s. 6; *Отчет о состоянии [...] за 1897/8 уч. год*, Варшава 1899, s. 6; *Отчет о состоянии [...] за 1898/99 уч. год*, Варшава 1900, s. 6–7; *Отчет о состоянии [...] за 1899/1900 уч. год*, Варшава 1900, s. 3–4.

IV Gimnazjum Męskie w Warszawie⁸:

Rok	Biblioteka fundamentalna (liczba tytułów)	Biblioteka uczniowska (liczba tytułów)
1885	1375	725
1896	2204	1523

Gimnazjum Męskie w Kielcach⁹:

Rok	Biblioteka fundamentalna (liczba tytułów)	Biblioteka uczniowska (liczba tytułów)
1885	4687	245
1888	5038	357
1889	5078	369
1890	5142	457
1891	5214	523
1892	5374	536
1893	5472	629
1894	5650	690
1897	5911	721

Pobieżne spojrzenie na te tabele uświadamia dysproporcję między liczbą książek znajdujących się w bibliotekach przeznaczonych dla nauczycieli, a tymi, które miały być dostępne dla uczniów. Unaocznia to priorytetowe traktowanie książek jako źródeł pozyskiwania wiedzy, mających służyć rozwojowi kompetencji kadry pedagogicznej oraz względne deprecjonowanie książek przeznaczonych do samodzielnego czytania przez uczniów. Podział na bibliotekę fundamentalną i uczniowską miał w sposób zarówno symboliczny, jak i dosłowny segregować

8 Я. И. Васильев, *Историческая записка по случаю 50 лет Варшавской IV мужской гимназии, 1862–1912*, Варшава 1912, s. 85–90 – <https://polona.pl/preview/4f5ba8fd-433e-4e9a-a0ef-0814b76c9b47> [30.06.2025].

9 Archiwum Państwowe w Kielcach [APK], Zesp. 249 (Kieleckie Gimnazjum Męskie w Kielcach), sygn. 16, k. 121–123; 163; 237–242; 254; 263–300; 311; 341.

książki ze względu na wiek, pozycję społeczną i stopień politycznej wiarygodności odbiorców. Pierwsza z nich jako biblioteka naukowa miała stanowić depozyt najważniejszych publikacji niezbędnych w procesie kształcenia. Znajdowała się tam przede wszystkim literatura specjalistyczna, w tym trudno dostępne pozycje służące odpowiedniemu przygotowaniu nauczycieli do prowadzenia zajęć. W bibliotece uczniowskiej dostępne miały zaś znajdować się pozycje bezpośrednio związane z programem szkolnym uzupełniane książkami przeznaczonymi do samodzielnej lektury w czasie wolnym.

Podział na dwa księgozbiory ukształtował się w Rosji pod koniec XVIII wieku, nabierając szczególnego znaczenia w okresie panowania Mikołaja I, gdy dostęp do bibliotek zawierających publikacje naukowe został ograniczony w zasadzie wyłącznie do kadry pedagogicznej¹⁰. Również w Królestwie Polskim zasada rozróżnienia księgozbioru nauczycielskiego i uczniowskiego utrwaliła się w okresie Paskiewiczowskim¹¹. W latach bezpośrednio po reaktywacji warszawskiego okręgu naukowego w 1867 roku liczebność księgozbiorów szkolnych obu bibliotek szybko wzrastała. Zakup nowych książek do bibliotek fundamentalnych miał na celu uzupełnienie brakujących pozycji o rosyjskie podręczniki, literaturę piękną oraz czasopisma specjalistyczne i rządowe. Z kolei księgozbiory uczniowskie miały za zadanie przyspieszenie nabywania kompetencji językowych przez polskich gimnazjalistów poprzez umożliwienie im lektury książek Julesa Verne'a, Jamesa Coopera, Thomasa Mayne Reida czy też Harriett Beecher Stowe w tłumaczeniu rosyjskim.

Ścisłe odseparowanie od siebie obu bibliotek należy łączyć z działaniami podejmowanymi przez Aleksandra Apuchtina. Odzwierciedlały one niewątpliwie nieufne podejście do gimnazjów samego Aleksandra III, który widział w szkołach średnich źródło społecznego radykalizmu i tendencji rewolucyjnych. Nowy cesarz remedium na te problemy upatrywał w militaryzacji szkół (oznaczającą ścisły nadzór nad uczniami, wymóg mundurów i surową dyscyplinę), eliminację z jej szeregów „dzieci kucharek”, jak określano młodzież pochodzącą z niższych warstw społecznych w (nie)sławnym cyrkularzu (*О сокращении гимназического образования зпаны jako Циркуляр о кухаркиных детях*)

10 Г. К. Шмид, *История средних учебных заведений в России*, перевод с немецкого А. Ф. Нейлисова с дополнениями по указанию автора, Санкт-Петербург 1878, s. 378 – <https://books.google.pl/books?id=4zdFAAAAYAAJ&printsec=frontcover&hl=pl#v=onepage&q&f=false> [30.06.2025].

11 J. Wołczuk, *Rosja i Rosjanie w szkołach Królestwa Polskiego 1833–1862: szkice do obrazu*, Wrocław 2005, s. 139.

z 18 (30) czerwca 1887 roku Iwana Delianowa – następcy Tołstoja na stanowisku ministra oświaty – a wreszcie wzroście wpływu oberprokuratora Synodu Konstantina Pobiedonoscewa na wychowawcze zadania szkół średnich¹². Zakupione przy poparciu Apuchtina bogate zbiory miały być dostępne przede wszystkim dla nauczycieli, którzy wobec uczniów mieli pełnić funkcję pośredników w odpowiednim rozumieniu i interpretacji lektur. Oprócz formułowania takich zaleceń na łamach oficjalnego periodyku warszawskiego okręgu naukowego, świadczyć o tym mogą zdecydowanie większe nakłady finansowe na biblioteki przeznaczone dla nauczycieli. Środki te wykorzystywano na zakup literatury naukowej, czasopism przeznaczonych do osobnej czytelnicy nauczycielskiej, luksusowych wydań albumowych, a nawet latarni czarnoksiężskiej (*lanterna magica*) wraz z przezroczami¹³. W przypadku bibliotek uczniowskich w sprawozdaniach była mowa o „zupełnym braku środków”, co zmuszało dyrekcję do przekazywania do zbiorów tych bibliotek niepotrzebnych księzek z bibliotek fundamentalnych, a nawet ich zakupu „z prywatnych środków uczniów”. Ze względu na taniość tych pozycji i – co się z tym łączy – ich niską jakość, szybko okazywało się jednak, że po kilku latach poszczególne egzemplarze były do tego stopnia zużyte, że należało je usuwać, co oczywiście dodatkowo zubożało te księgozbiory.

W roku szkolnym 1898/1899, gdy stan biblioteki uczniowskiej osiągnął w Radomiu poziom 2 277 tytułów, rada pedagogiczna uznała, że jest on „w zupełności wystarczający”. Czytelnictwo osób małoletnich – jako czynność trudno poddająca się kontroli – nadal wzbudzało obawy. Podobnie jak 20 lat wcześniej, gdy w szkołach średnich dopiero dokonywano zakupów pierwszych pozycji do nowych księgozbiorów rosyjskich, nauczyciele wyrażali lęk przed nadmiernym i zbyt „namiętnym” czytaniem. W lekturze indywidualnej widziano nie tylko możliwość rozwoju intelektualnego uczniów, lecz również niebezpieczeństwo alienacji czytelników bez miary pochłoniętych myślami o nowo przeczytanej powieści. Najbardziej niebezpieczne miało być – jak to określano – „śledzenie za myślami innych” grożące – jak wyraził się jeden z nauczycieli – całkowitym „otępieniem mózgu”. Pogląd ten był niewątpliwie wyrazem dostrzeżenia przez

12 Ł. Chimiak, *Gubernatorzy rosyjscy...*, s. 43; A. Walicki, *Zarys myśli rosyjskiej: od oświecenia do renesansu religijno-filozoficznego*, Kraków 2005, s. 340.

13 *Отчет о состоянии [...] за 1883/4 уч. год*, Радом 1886, s. 3–4; *Отчет о состоянии [...] за 1885/6 уч. год*, Радом 1885, s. 174; *Отчет о состоянии [...] за 1884/5 уч. год*, Радом 1886, s. 3–4; *Отчет о состоянии [...] за 1887/8 уч. год*, Варшава 188, s. 8; *Отчет о состоянии [...] за 1884/5 уч. год*, Радом 1886, s. 3–4, 7.

szkolnych pedagogów wywrotowego potencjału lektury, nawet jeśli wypożyczone książki znajdowały się w formalnie bezpiecznych ramach szkolnego księgozbioru.

Klasyfikacja i katalogowanie księgozbiorów szkolnych

Zjawisku ograniczonego nabywania książek do bibliotek uczniowskich, przy jednoczesnym intensywnym rozbudowywaniu bibliotek fundamentalnych, towarzyszyły od początku lat osiemdziesiątych prace nad systematyzacją i poprawą warunków lokalowych szkolnych księgozbiorów. Najlepsza sytuacja lokalowa miała miejsce w Łomży¹⁴, gdzie w nowo wybudowanym gmachu gimnazjalnym (1899) biblioteka uczniowska znajdowała się na pierwszym piętrze, biblioteka fundamentalna zaś na parterze w pomieszczeniach o identycznych wymiarach co pozostałe sale klasowe.

W Kielcach:

[...] biblioteka fundamentalna [...] Gimnazjum Męskiego znajdowała się na pierwszym piętrze gmachu głównego i zajmowała dużą salę z dwoma oknami, do ścian których przymocowane były drewniane półki. Półki te całkowicie zakrywały wszystkie ściany, a dodatkowo na środku pomieszczenia stał regał. Na półkach książki ułożone były według działów, w jedynej gablocie [...] znajdowały się zaś słowniki i najbardziej wartościowe publikacje¹⁵.

Biblioteka uczniowska:

znajdowała się w osobnym, dość przestronnym pomieszczeniu na drugim piętrze budynku głównego w bezpośrednim sąsiedztwie większości sal lekcyjnych. Książki przechowywane były w dużych szafach rozmieszczonych wzdłuż dwóch ścian sali bibliotecznej [...]. Od 1880 r. prowadzony był dokładny rejestr ksiąg według lat¹⁶.

14 В. Г. Милов, *Историческая записка о состоянии Ломжинской мужской гимназии за время ее пятидесятилетнего существования (1862–1912)*, Ломжа 1912, s. 20–21.

15 В. Н. Дебольский, *Очерк истории Келецкой Мужской Гимназии за первые 50 лет ее существования*, Варшава 1913, s. 123.

16 Ibidem, s. 124.

Zdecydowanie gorzej wyglądała sytuacja w Radomiu, gdzie w 1897 roku z powodu otwarcia dwóch nowych oddziałów (klas równoległych), pomieszczenie przeznaczone dotąd dla potrzeb biblioteki fundamentalnej (znajdujące się w reprezentacyjnej auli szkolnej) zostało przejęte dla celów dydaktycznych, co oznaczało konieczność przeniesienia książek do gimnazjalnego hallu¹⁷. W przypadku IV gimnazjum męskiego w Warszawie, książki przeznaczone dla uczniów znajdowały się w poszczególnych klasach oraz (z braku miejsca) w szkolnej herbaciarni, a więc w sali przeznaczonej do spożywania śniadań przez uczniów zamieszkujących w internacie lub na stancjach¹⁸. Układ książek na półkach bibliotecznych powtarzał się we wszystkich opisywanych księgozbiorach szkolnych.

Biblioteki fundamentalne gromadziły wybór literatury naukowej, albumów, map, nut, przezroczy do latarni czarnoksiężskiej, instrumentów muzycznych, a także – dawnej literatury polskiej i łaćńskiej – rósł tym samym nacisk władz oświatowych na podjęcie się prac na rzecz powstania katalogów systematycznych. W gimnazjum radomskim, w roku szkolnym 1887/1888 zadania tego miała się podjąć specjalna komisja, w skład której wchodził inspektor szkolny wraz z dwoma nauczycielami-bibliotekarzami. Jej zadaniem miała być systematyzacja książek oraz stopniowe wypełnianie kart katalogowych¹⁹. Ponieważ ostatecznie pracami tymi zajął się tylko jeden nauczyciel, jego prace przeciągnęły się do roku 1892, zaś ich wynikiem było powstanie trzech katalogów: chronologicznego, systematycznego i referencyjnego²⁰.

W gimnazjum kieleckim, katalog systematyczny powstał na skutek osobistych interwencji Apuchtina. O jego zainteresowaniu wzbogacaniem bibliotek szkolnych o nowe pozycje, zwiększaniem czytelnictwa rosyjskich książek oraz dbałością o należyte prowadzenie dokumentacji bibliotecznej świadczyć może korespondencja z dyrektorem tej szkoły zachowana w Archiwum Państwowym w Kielcach. Zawierała ona prośby o wyjaśnienie ubytków w szkolnym księgozbiorze, wezwania do przekazania niepotrzebnych (jego zdaniem) książek do Biblioteki Cesarskiego Uniwersytetu Warszawskiego oraz apel o niezwłoczną inwentaryzację biblioteki szkolnej. Jego aktywna postawa zaledwie kilka miesięcy po objęciu stanowiska kuratora w sprawie biblioteki szkolnej znajdującej

17 *Отчет о состоянии [...] за 1897/98 уч. год*, Варшава 1899, s. 17.

18 Я. И. Васильев, *Историческая записка...*, s. 85–95.

19 *Отчет о состоянии [...] за 1897/98 уч. год*, Варшава 1899, s. 5.

20 *Отчет о состоянии [...] за 1891/92 уч. год*, Варшава 1893, s. 16; *Отчет о состоянии [...] за 1893/94 уч. год*, Варшава 1895, s. 10.

się w jednym z miast gubernialnych świadczy z pewnością o potrzebie osobistego nadzoru nad bibliotekami szkół średnich. W tym wypadku była ona spowodowana przeprowadzonym skontrum, w wyniku którego wyszedł na jaw brak kilkuset pozycji z biblioteki fundamentalnej²¹. Na prośbę o wyjaśnienie co stało się z tymi książkami kurator otrzymał odpowiedź, że zostały sprzedane, ponieważ „w rzeczywistości stanowiły własność poszczególnych nauczycieli, nie zaś biblioteki”²². Odpowiedź ta wywołała irytację rosyjskiego dygnitarza, który nie podważając faktu, że większość tych pozycji mogła nie spełniać wymogu prawomyślności, czy też prawo do ich posiadania nie należało do biblioteki szkolnej, udzielił nagany z powodu braku inwentaryzacji zbiorów, która uwzględniałaby coroczne straty i zyski szkolnego księgozbioru²³. Bez względu na przyczyny „wyparowania” z biblioteki gimnazjalnej tych książek, największym problemem dla Apuchtina był brak rzetelnej dokumentacji uwzględniającej statystykę zbiorów oraz rejestrację nowych nabytków i strat. Jak świadczą o tym odpowiedzi dyrektora kieleckiej szkoły, prowadzenie takiej sprawozdawczości miało być zupełną nowością²⁴, poprzedni kurator, dbając o wzbogacanie szkoły o literaturę rosyjską zasadniczo jej nie wymagał. Efektem tych upomnień było polecenie kuratora, żeby przysyłać do Warszawy raporty dotyczące wszelkich zmian w księgozbiorze, a także podjęcie się prac nad stworzeniem nowego katalogu systematycznego²⁵.

W przypadku biblioteki IV gimnazjum męskiego w Warszawie prace nad katalogiem podjęte zostały w latach 1884–1890 za dyrekcji Piotra Wedeniapina, który – podobnie jak dyrektor gimnazjum w Radomiu – zwołał w tym celu komisję składającą się z dwóch nauczycieli i szkolnego bibliotekarza. Ich zadaniem było przeprowadzenie „faktycznej kontroli całej biblioteki, zgłoszenie brakujących książek [oraz] klasyfikację przedmiotową dostępnych materiałów edukacyjnych”. Ostatecznie trzy nowe katalogi: systematyczny, inwentarzowo-chronologiczny i kartkowy ujrzały światło dzienne w 1895 roku i znajdowały się odtąd pod kurałką szkolnego bibliotekarza²⁶.

21 APK, Zesp. 249 (Kieleckie Gimnazjum Męskie w Kielcach), sygn. 16, k. 13–20.

22 Ibidem, k. 21.

23 Ibidem, k. 117–121.

24 Ibidem, k. 121–150.

25 Ibidem, k. 245–272.

26 Я. И. Васильев, *Историческая записка...*, s. 96–97.

Przykład księgozbioru uczniowskiego: gimnazjum męskie w Lublinie

Wśród wszystkich bibliotek uczniowskich w szkołach średnich Królestwa Polskiego, najlepiej zachowała się dokumentacja księgozbioru gimnazjum męskiego w Lublinie, która już w latach siedemdziesiątych była zasobna w książki rosyjskich autorów. Wśród nabytków pierwszego dziesięciolecia po reaktywacji warszawskiego okręgu naukowego, można było tam odnaleźć liczne czasopisma, podręczniki, opracowania historyczne, opracowania popularyzujące nauki przyrodnicze, baśnie, a przede wszystkim bogaty wybór literatury przygodowej.

W okresie późniejszym (choć trudno wskazać tu precyzyjną datę) księgozbiór został podzielony między bibliotekę fundamentalną i bibliotekę przeznaczoną dla uczniów. W roku 1890 ta druga dysponowała katalogiem grupującym książki według dyscyplin. Analogicznie jak inne biblioteki gimnazjalne, zawierała on literaturę z zakresu „Prawa Bożego” (religii prawosławnej), filozofii, historii Rosji, historii powszechnej, geografii i krajoznawstwa Rosji, geografii powszechnej, matematyki, historii naturalnej, języka i literatury rosyjskiej, literatury klasycznej starożytności oraz literatury powszechnej. Każda z tych sekcji była dodatkowo podzielona na podsekcje grupujące książki w zależności od wieku uczniów. Zawierała literaturę przeznaczoną dla gimnazjalistów klas młodszych (I–III), średnich (V–VI) i starszych (VII–VIII)²⁷.

Pierwszeństwo literatury prawosławnej na szkolnych półkach miało podkreślać dominację „religii panującej” w szkołach rosyjskiej Polski. Sytuacja taka dotyczyła wszystkich gimnazjów rządowych, bez względu na relacje liczebne między uczniami prawosławnymi a uczniami innych wyznań²⁸. Ponieważ pozycje te były szczególnie rekomendowane²⁹, stanowiły, wraz

27 Archiwum Państwowe w Lublinie [APL], Zesp. 531 (Gimnazjum Męskie Lubelskie), sygn. 498. Katalog biblioteki uczniowskiej gimnazjum lubelskiego jest rękopiśmienny, dość często zdarzają się tu bardzo skrótowe, a nawet błędne opisy bibliograficzne. Rekonstrukcja jego zawartości wymagała weryfikacji w katalogach głównych bibliotek rosyjskich (Российская национальная библиотека – <https://nlr.ru/>; Президентская библиотека имени Б.Н. Ельцина – <https://www.prlib.ru/>; Российская государственная библиотека – <https://www.rsl.ru/>).

28 M. Ralf, *Rządy imperialne w Kraju Nadwiślańskim...*, s. 181–182.

29 Por.: *Отчет о состоянии [...] за 1885/86 уч. год*, Радом 1887, s. 4; „Циркуляръ Варшавского Учебного Округа” [ЦВУО] 1889, nr 1, s. 4 – <https://crispa.uw.edu.pl/object/files/615079/display/Default> [30.06.2025]; ЦВУО 1885, nr 1, s. 10–12; ЦВУО 1885, nr 6, s. 162–168; ЦВУО 1887, nr 4, s. 107; ЦВУО 1887, nr 9, s. 241; ЦВУО 1887, nr 11, s. 315; ЦВУО 1889, nr 1, s. 5; ЦВУО 1889, nr 4, s. 85; ЦВУО 1894, nr 2, s. 38.

z listem gratulacyjnym od kuratora, typową nagrodę dla najlepszych uczniów wręczaną pod koniec roku szkolnego przez dyrektora szkoły³⁰. W gimnazjum lubelskim wśród książek tej kategorii znajdowały się żywoty świętych (dla młodszych uczniów) oraz opracowania biblijne, patrystyczne oraz historyczne (dla uczniów klas średnich i starszych). Wśród tych ostatnich warto zwrócić uwagę na książki: Aleksandry Bachmietiewej *Św. Cyryl i Metody, apostołowie Słowiańszczyzny*; pracę Michaiła Chitrowa *Święty prawowierny wielki książę Aleksander Jarosławowicz Newski*³¹ oraz redagowany przez Antoniego Budiłowicza *Tom jubileuszowy św. Metodego* (ten ostatni, w zbiorach biblioteki gimnazjalnej w Radomiu)³².

Prace Bachmietiewej miały łączyć prawosławną apologetykę ze słowiańską interpretacją historyczną i pozytywistycznym rygiem naukowym. Święci bracia z Salonik zostali tam ukazani przede wszystkim jako patroni Słowiańszczyzny. W ujęciu autorki walczyli oni nie tylko z pogaństwem, lecz również z dominacją katolicyzmu na obszarze kanonicznie przynależnym patriarsze Konstantynopola³³. Na treść *Tomu jubileuszowego św. Metodego* składały się z kolei rozprawy profesorów-slawistów z Cesarskiego Uniwersytetu Warszawskiego. Pierwszy z nich – Fiodor Zigiel, rozpoczął od konstatacji, że literatura polska mając charakter szlachecko-klerykalny, odeszła od „programu politycznego” wyznaczonego przez świętych braci z Salonik. Cyryl i Metody mieli (jak pisał) „proroczą rolę w kształtowaniu losów Słowian”. Powołując się na poglądy Michaiła Pogodina, wzywał do odnowienia kultu Cyryla i Metodego jako swego rodzaju pierwszych panslawistów mających świadomie dążyć do zjednoczenia Słowian. W artykule Konstantina Grota podkreślona została kwestia greckiego pochodzenia „apostołów Słowian”; przy kategoriycznym sprzeciwie „przywłaszczenia” sobie ich dziedzictwa przez Kościół katolicki. Artykuł Płatona Kułakowskiego dotyczył kwestii wspólnego języka literackiego dla narodów słowiańskich. Język rosyjski jako język „przodujący” na całej Słowiańszczyźnie miał służyć zjednoczeniu Słowian, co zakładało równoczesną emancypację

30 *Отчет о состоянии [...] за 1883/84 уч. год*, Радом 1885, s. 158–159.

31 APL, Zesp. 531, sygn. 498, k. 2–5; А. Н. Бахметева, *Преподобные Кирилл и Мефодий, просветители славян*, Москва 1885; eadem, *Рассказы из русской церковной истории*, t. 1–2, Москва 1883; М. И. Хитров, *Святой, благоверный великий князь Александр Ярославович Невский*, Санкт-Петербург 1899.

32 *Отчет о состоянии [...] за 1883/84 уч. год*, Радом 1885, s. 158–159.

33 А. Н. Бахметева, *Преподобные Кирилл и Мефодий...*, s. 5–10; Бахметева (Александра Николаевна), w: *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона*, Санкт-Петербург 1891, t. 3, s. 211.

mniejszych i historycznie słabszych języków słowiańskich³⁴. Ostatnia z wymienionych tu książek autorstwa prawosławnego duchownego związanego z Radą Szkolną przy Świętym Synodzie była apologią świętego Aleksandra Newskiego – bohatera walk ze Szwedami i Zakonem Kawalerów Mieczowych. Jego postać, szczególnie istotna dla programu ideowego Aleksandra III, miała przypominać o zwycięskich bitwach nad – w zależności od interpretacji – „germańskim naporem” lub zagrożeniem katolickim. Średniowieczny książę miał być symbolem oporu wobec Zachodu. Podobnie jak licznie powstające na zachodnich peryferiach państwa rosyjskiego cerkwie i sobory pod jego wezwaniem, książka ta miała przypominać o tym zagrożeniu i skupiać wszystkich Rosjan wokół postaci świętego władcy. Łącząc w sobie dyskurs cerkiewny, imperialny i narodowy przedstawiała świętego z dynastii Rurykowiczów jednocześnie jako „niebiańskiego patrona ojczyzny”, opiekuna „prawosławnego ludu rosyjskiego” oraz obrońcę państwa rosyjskiego i wodza narodu³⁵

Znaczenie prawosławnej literatury religijnej, znajdującej się w bibliotekach uczniowskich przekraczało z całą pewnością jej funkcję *stricte* wyznaniową. Wraz z prawosławnymi czasopismami stanowiła ona centralny punkt odniesienia, w którym uczniowie mieli odnaleźć najważniejszy komponent rosyjskości, zawarty w triadzie „prawosławie – samodzielnictwie – narodowość-ludowość”. Choć polscy uczniowie jako (w przeważającej masie) rzymscy katolicy mogli się czuć z niego wykluczeni (pod względem religijnym), mieli oni zaakceptować jego pierwszeństwo pod względem symbolicznym. W Królestwie Polskim prawosławie miało być interpretowane nie tylko jako „religia panująca”, lecz również – zgodnie z założeniami panslawizmu formułowanymi przez

34 M. Piccin, *Dziedzictwo cyrylo-metodiańskie w świetle Miefodijewskiego Jubilejnego zbiornika (1885)*, „Fundamenta Europea” 2010, t. 5, nr 8–9, s. 74–90 – [35 Хитров \(Михаил Иванович\), в: *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона*, Санкт-Петербург 1903, т. 37, с. 309; А. Н. Бахметева, *Преподобные Кирилл и Мефодий, просветители славян: К тысячелетию памяти св. Мефодия*, Санкт-Петербург 1885; eadem, *Разказы из русской церковной истории*, Москва 1883; М. И. Хитров, *Св. Александр Невский*, Москва 1893; *Мефодиевский Юбилейный Сборник \[...\]*, под ред. А. Будиловича, Варшава 1885. Na temat miejsca Aleksandra Newskiego w programie ideologicznym Aleksandra II, por.: Ф. Шенк, *Александр Невский в русской культурной памяти. Святой, првитель, национальный герой \(1263–2000\)*, пер. Е. Земсковой и М. Лавринович, Москва 2007 \[F. V. Schenk, *Aleksandr Nevskij, Heiliger – Fürst – Nationalheld. Eine Erinnerungsfigur im russischen kulturellen Gedächtnis 1263–2000*, Köln, Weimar, Wien 2004\], s. 206–209; M. Rolf, *Rzqdy imperialne w Kraju Nadwiślańskim...*, s. 174–175.](https://www.researchgate.net/profile/Matteo-Piccin/publication/373167261_Dziedzictwo_cyrylo-metodianskie_w_swietle_Miefodijewskiego_jubilejnego_sbornika_1885_FUNDAMENTA_EUROPAEA_Volume_V_Number_8-9/links/64ddf1f51351f5785b70634d/Dziedzictwo-cyrylo-metodianskie-w-swietle-Miefodijewskiego-jubilejnego-sbornika-1885-FUNDAMENTA-EUROPAEA-Volume-V-Number-8-9.pdf?origin=publication_detail&_tp=eyJjb250ZXh0Ijpb7ImZpcnN0UGFnZSI6InB1YmXpY2FOaW9uIiwicW9uRG93bmxvYWQilCjwcmV2aW91c1BhZ2U0iOjwWJsaWNhdGlvbij9fQ [30.06.2025].</p>
</div>
<div data-bbox=)

Pogodina – wyznanie szczególnie związane ze słowiańskością Polski i jej (wyobrażonym) zagrożeniem ze strony Zachodu.

Dział filozoficzny biblioteki gimnazjalnej w Lublinie³⁶ zawierał rozprawy Rudolfa Lotzego, Hipolita Taine'a, Alfreda Fouillée, pewien wybór literatury z zakresu psychologii, a także poradniki samokształceniowe. Wśród tych ostatnich warto zwrócić uwagę na prace Samuela Smilesa, niezwykle popularnych³⁷, przepisów na udane życie, zgodnie z którymi determinującymi dla sukcesu jednostki były nie tyle zewnętrzne warunki społeczno-polityczne, co indywidualny upór, samozaparcie i woła. Wśród pozostałych opracowań z dziedziny psychologii uczniowie dysponowali książkami Haralda Høffdinga i Borisa Juzefowicza. Praca duńskiego filozofa *Zarys psychologii*, cieszyła się w Rosji szczególnym zainteresowaniem ze względu na przekonanie autora o psychologii jako nauce empirycznej oraz jej ścisłym związku z etyką, przy czym (jak wyraził się Nikołaj Bierdiajew) jego twórczość wyrastała poza pozytywizm, ponieważ „nie [była] w stanie udowodnić rzetelności i obiektywności zasad poznania, [...] mając na celu rozwój samoświadomości i odnalezienia swojego miejsca w społeczeństwie”³⁸. Również Juzefowicz – nauczyciel i publicysta związany z konserwatywno-nacjonalistycznym Stronnictwem Rosyjskim (Русское Собрание) w Kijowie³⁹ traktował kształtowanie się samoświadomości jako najważniejszy element moralnego rozwoju człowieka. Jego zdaniem powinien się on opierać o autorytet Pisma Świętego, poczucie własnej godności i przestrzeganie obowiązującego prawa⁴⁰. Rozeznanie etyczne nie mogło polegać wyłącznie na rozumie, który mógł „zmylić i nieświadomie wprowadzać w błąd”, lecz przede wszystkim czerpać z tradycyjnej moralności i rad osób doświadczonych, bardziej

36 APL, Zesp. 531, sygn. 498, k. 6–7. Wśród pozostałych książek działu filozoficznego można było znaleźć: H. N. Страхов, *Мир как целое: черты из науки о природе*, Санкт-Петербург 1872; С. Смайлс, *Долг*, Санкт-Петербург 1882; Дж. С. Блекки, *О самовоспитании умственном, физическом и нравственном*, Санкт-Петербург 1891; idem, *Четыре фазиса нравственности*, Москва 1899; К. Д. Ушинский, *Человек как предмет воспитания*, Санкт-Петербург 1889; А. Фулье, *История философии*, Санкт-Петербург 1893; А. И. Смирнов, *Эстетика как наука о прекрасном в природе и искусстве*, Казань 1894; Ч. Ричардсон, *О выборе книг*, Москва 1889; Б. Ауэрбах, *Спиноза. Жизнь его*, Москва 1887; И. Тэн, *Чтения об искусстве*, Санкт-Петербург 1897; Л. С., *Основные вопросы воспитания по сочинениям Пирогова*, Санкт-Петербург 1899.

37 Por.: J. Kubicka, *Na przełomie: pozytywiści warszawscy i potoc własna*, Warszawa 2016.

38 Б. К-ский [Н. Бердяев], *Г. Гефдинг. История новейшей философии. очерк истории философии от Канта до наших дней*, „Мир Божий” 1901, nr 2, s. 90–94.

39 Т. Кальченко, А. Степанов, *Юзефович Борис Михайлович* – https://hrono.ru/biograf/bio_yc/yuzefovich_bm.php [30.06.2025].

40 Б. Юзефович, *Основы самопознания. Философский очерк для юношества*, Киев 1901, s. 11 – <https://polona.pl/item-view/c26a42df-0601-4609-ad4f-7f5338b2b84c> [30.06.2025].

krytycznych wobec młodzieńczych porywów i namiętności⁴¹. W tej konserwatywnej w założeniu rozprawie, autor unikał jednak nadmiernego moralizowania i pouczania młodzieży, przekonując ją jednocześnie do zaufania do uznanych przez rosyjskie władze szkolne autorytetów. Inną pracą dostępną w lubelskiej bibliotece było tłumaczenie *O obowiązkach człowieka* Silvia Pellico – włoskiego pisarza i poety, który wiązał obywatelskość z odwołaniem do stoicyzmu i chrześcijańskiego przebaczenia przekazując młodzieży porady dotyczące obowiązków wobec rodziny i społeczeństwa stając na stanowisku umiarkowanego (zachowawczego) patriotyzmu⁴².

Dział historii Rosji⁴³ był szczególnie zasobny zarówno w prace najwybitniejszych rosyjskich historiografów, syntezy dziejów zachodnich *okrain* państwa rosyjskiego, podręczniki oraz bogaty wybór popularnych opracowań historycznych⁴⁴.

41 Ibidem, s. 12.

42 Por.: polskie tłumaczenie traktatu: S. Pellico, *O obowiązkach człowieka: przedmowa do młodzieńca*, przekł. z włoskiego z przedm. K. Forstera, Berlin 1863 – <https://polona.pl/item-mowa/51257cc3-b3eb-4608-ad44-483ced16c109> [30.06.2025].

43 APL, Zesp. 531, sygn. 498, k. 9–16.

44 Ibidem, Н. Карамзин, *История государства российской*, Санкт-Петербург 1884–1885, т. 1–5; С. Соловьев, *Общедоступные чтения по русской истории*, Москва 1882; idem, *Публичные чтения о Петре Великом*, Москва 1872; idem, *История России с древнейших времен*, Санкт-Петербург 1879–1890, т. 1–20; idem, *История падения Польши*, Москва 1863; Н. И. Костомаров, *Богдан Хмельницкий. Историческая монография*, Санкт-Петербург 1884; idem, *Очерк домашней жизни и нравов великорусского народа в XVI и XVII вв.*, Санкт-Петербург 1887; idem, *Исторические монографии и исследования*, т. 1–20, Санкт-Петербург 1872–1889; idem, *Последние годы Речи-Посполитой*, Санкт-Петербург 1886; М. И. Коялович, *Чтения по истории Западной России*, Санкт-Петербург 1884; П. Милюков, *Очерки истории русской культуры*, Санкт-Петербург 1902–1903, т. 1–3; П. Д. Брянцев, *История Литовского государства с древнейших времен*, Вильна 1889; Н. И. Петров, *Холмская Русь. Исторические судьбы русского Забужья*, изд. П. Н. Батюшковым, Санкт-Петербург 1887; idem, *Белоруссия и Литва. Историческая судьбы Северо-Западного Края*, Санкт-Петербург 1890; idem, *Волынь. Исторические судьбы Юго-Западного края*, Санкт-Петербург 1888; Д. И. Иловайский, *История России*, Москва 1876–1905; Я. Г. Гуревич, *Историческая хрестоматия по русской истории*, ч. 3, Санкт-Петербург 1889; В. И. Водовозов, *Разказы из русской истории*, Санкт-Петербург 1891–1894; К. Н. Бестужев-Рюмин, *Князь Володимир Всеволодович Мономах и потомки его Мономаховичи*, Санкт-Петербург 1894; idem, *О злых временах татарщины*, Санкт-Петербург 1896; idem, *О крещении Руси*, Санкт-Петербург 1895; idem, *О том как росло Московское Княжество*, Санкт-Петербург 1866; М. А. Лялина, *Русские мореплаватели, арктические и кругосветные*, Санкт-Петербург 1892; *Двадцать девять чтений по русской истории*, Санкт-Петербург 1892; П. К. Щебальский, *Чтение из русской истории*, Москва 1868; idem, *Рассказы о Западной Руси*, 2-е изд., Москва 1866; Ф. А. Гиляров, *Исторические и поэтические сказания о русской земле*, Москва 1872; К. К. Абаза, *Отечественные героические рассказы*, Санкт-Петербург 1891; А. Ф. Петрушевский, *Рассказы про Петра Великого и его время*, Санкт-Петербург 1887; idem, *Рассказы про Суворова*, Санкт-Петербург 1887; idem, *Рассказы про старое время на Руси*, Москва 1888; В. И. Немиров-Данченко, *За Дунаем. Война с турками за освобождение славян 1877–1878 г.*, Москва 1896; И. Д. Беляев, *Рассказы из русской истории*, Москва 1864. Wśród pozostałych pozycji znajdowały się tu m.in.: Д. Л. Иванов, *Геройская смерть Данилова и Коканский бунт в 1875 году*, Санкт-Петербург 1876; А. Н. Супонев, *Рассказы о севастопольцах*, Санкт-Петербург 1873; А. Е. Разин, *Открытие Америки, Камчатки и Алеутских островов. Рассказы для детей*, Санкт-Петербург 1868; Т. Толычева, *Рассказы очевидцев о двенадцатом*

Wszystkie te pozycje wpisywały się w schemat dziejów Rosji zapoczątkowany przez „oficjalnego” historyka epoki Mikołaja I, Nikołaja Ustriałowa. Sprowadzał się on do interpretacji idei „zbierania ziem ruskich”, również tych, które znajdowały się poza historycznym Carstwem Rosyjskim jako najważniejszej misji i historycznego powołania państwa rosyjskiego. W jego optyce, ludność całego dawnego obszaru Rusi Kijowskiej stanowiła jeden niepodzielny naród rosyjski, z którego jedynie Księstwo Moskiewskie miało kontynuować autentyczne dziedzictwo Kijowa, „Ruś zachodnia” jako zniewolona i prześladowana przez Polskę miała zaś oczekiwać swojego „wyzwolenia” przez Moskwę. Ogólny ton tych książek był zatem bardzo krytyczny wobec Polski i państwa polskiego (bez względu na sympatie poszczególnych autorów do niektórych elementów polskiej kultury) oceniający ją jako historycznego wroga „rosyjskości” na obszarze Wielkiego Księstwa Litewskiego i głównego adwersarza Rosji na arenie międzynarodowej⁴⁵.

Niektóre z tych pozycji miały szczególną rolę ze względu na tłumaczenie polskim czytelnikom rosyjskiego „prawa” do rządów nad Polską. Siergiej Sołowiow, autor znajdującej się w bibliotece *Historii upadku Polski (История падения Польши)* był przekonany, że „słabe państwa nie są w stanie utrzymać niepodległości”. Z tego powodu, kraje silniejsze – biorąc pod uwagę swoje interesy – powinny ustanowić nad nimi swoje panowanie⁴⁶. Wśród prac Nikołaja (Mikołaj) Kostomarowa, na uwagę zasługują z kolei *Ostatnie lata*

годе, Москва 1873; И. Ремезов, *Костромский крестьянин Иван Сусанин*, Санкт-Петербург 1882; В. М. Сорокин, *Рассказы о Петре Великом*, Санкт-Петербург 1872; Е. Д. Желябужский, *Отечественная война 1812 года и Кутузов*, Москва 1877; В. О. Михневич, *Князь Михаил Тверской и татарский погром*, Санкт-Петербург 1873; С. М. Макарова, *О том как Екатерина II правила русской землей*, Санкт-Петербург 1873; А. Е. Разин, *Откуда пошла Русская земля и как стала быть*, Москва [1874]–1878; А. Ф. Гейрот, *Описание восточной войны, 1853–1856*; Санкт-Петербург 1872; *Обзор царствования Государя Императора Александра II и его реформ, 1855–1871*, Санкт-Петербург 1871; В. Д. Сиповский, *Родная старина, Отечественная история*, Санкт-Петербург 1879; Н. В. Тихомиров, *В память Петра Великого*, Санкт-Петербург 1872; И. Е. Забелин, *Минин и Пожарский*, Москва 1883; Н. Я. Аристов, *Хрестоматия по русской истории*, Санкт-Петербург 1888 (Варшава 1870); Д. Н. Садовников, *Наши землепроходцы*, Москва 1874.

45 Por.: M. Przewiczewska, *Podręczniki do historii Dymitra Iłowajskiego jako narzędzie rosyjskiej „polityki historycznej” w Królestwie Polskim*, „Slavia Orientalis” 2015, t. 44, nr 1, s. 48–49 – https://www.academia.edu/38985997/Nar%C3%B3d_imperium_narracja_Podr%C4%99czniki_do_historii_Dymitra_I%C5%82owajskiego_jako_narz%C4%99dzie_rosyjskiej_polityki_historycznej_w_Kr%C3%B3lestwie_Polskim [30.06.2025], K. Błachowska, *Narodziny imperium. Rozwój terytorialny państwa carów w ujęciu historyków rosyjskich XVIII i XIX w.*, Warszawa 2001, s. 127–160; eadem, *Wiele historii jednego państwa: obraz dziejów Wielkiego Księstwa Litewskiego do 1569 roku w ujęciu historyków polskich, rosyjskich, ukraińskich, litewskich i białoruskich w XIX wieku*, Warszawa 2018, s. 71–85 – http://otwartehistorie.pl/wp-content/uploads/2018/03/Wiele-historii-jednego-pa%C5%84stwa-K_Blachowska.pdf [30.06.2025]; S. Plochy, *Kwestia rosyjska: jak budowano naród i imperium*, przekł. ł. Witczak, Kraków 2019, s. 114.

46 N. Fiłatowa, *Polska w rosyjskiej myśli historycznej w: Polacy i Rosjanie: 100 kluczowych pojęć*, pod red. A. Magdziak-Miszewskiej, M. Zuchniak, P. Kowala, Warszawa 2002, s. 31.

Rzeczypospolitej. W przekonaniu rosyjsko-ukraińskiego historyka, przyczyną upadku Rzeczypospolitej była „demoralizacja” warstwy rządzącej, która nie dostrzegała sprzeczności między ustrojem republikańskim a poddaństwem, określanym tu jako „system niewolniczy”⁴⁷. System ten tworzył wśród szlachty złudne poczucie siły, w rzeczywistości jednak osłabiał kraj od wewnątrz. Trudna sytuacja chłopów sprawiała, że nie poczuli się oni do obrony ojczyzny, a w wielu przypadkach mieli sprzyjać nawet jej wrogom. Wraz z tym przekonaniem, Kostomarov deklarował wiarę w jedność narodową opierającą się na emancypacji chłopów, w których widział prawdziwy nośnik ducha narodowego. Ponieważ dawna Polska – jego zdaniem – nie była zdolna do tej jedności, musiała liczyć się ze swoim upadkiem i podziałem przez silniejsze organizmy państwowe. I choć autor daleki był od apologii imperium rosyjskiego, jego „społeczna” legitymizacja rozbiórów dawnej Rzeczypospolitej mogła być uznana przez rosyjskie władze w Warszawie za akceptowalną i odpowiednio uzasadniającą „konieczność” rządów rosyjskich nad Królestwem Polskim.

Wśród książek redagowanych przez Pompeja Batiuszkowa – rosyjskiego historyka i etnografa związanego z administracją wileńskiego okręgu naukowego – na uwagę zasługuje cykl książek obejmujący *Ruś chełmską; Wołyń oraz Białoruś i Litwa*, autorstwa Nikołaja Pietrowa – profesora literatury powszechnej Kijowskiej Akademii Duchownej, specjalisty w zakresie archeologii cerkiewnej i redaktora „Wołyńskich Wiadomości Eparchialnych”⁴⁸. Pozycje te wyrastały z fascynacji „odkrytymi” na obszarze guberni zachodnich zabytkami dawnej Rusi. Jako kierownik komitetu odpowiedzialnego za stan cerkwi w Kraju Zachodnim (1865–1867), Batiuszkow traktował rosyjskie starożytności (*starinu*) za kluczowe pojęcie do opisanie ciągłości między przeszłością a teraźniejszością „historycznej” Rosji, które służyło mu za dowód istnienia „zapomnianej” i „lekceważonej” przez opinię publiczną rosyjskiej i prawosławnej obecności w tych częściach Rosji, które należały w okresie przedrozbiorowym do Polski⁴⁹.

47 M. Kariejew, *Upadek Polski w literaturze historycznej*, przekład z rosyjskiego, Kraków 1891, s. 238–141 – <https://polona.pl/preview/67e123f2-b158-45b5-939d-10a30e4ce54d> [30.06.2025].

48 Н. И. Петров, *Холмская Русь. Исторические судьбы русского Забужья*, изд. П. Н. Батюшковым, Санкт-Петербург 1887; idem, *Белоруссия и Литва. Историческая судьбы Северо-Западного Края*, Санкт-Петербург 1890; idem, *Волынь. Исторические судьбы Юго-Западного края*, Санкт-Петербург 1888; *Петров, Николай Иванович, в: Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона*, Санкт-Петербург 1898, т. 23, s. 463.

49 M. Piccin, *La politica etno-confessionale zarista nel Regno di Polonia la questione uniate di Cholm come esempio di nation building russo 1831–1912*, Venezia 2010, s. 221–225 – http://www.academia.edu/38930658/La_politica_etno_confessionale_zarista_nel_Regno_di_Polonia_la_questione_uniate_di_Cholm_come_esempio_di_nation_building_russo_1831_1912_ [30.06.2025].

O ile pozycje dotyczące Białorusi i Wołynia opisywały dziedzictwo prawosławne na obszarach, których rosyjskość, prawosławie i historyczna przynależność do władzy Rurykowiczów miało stanowić argument za ich aneksją do Rosji już w wieku XVIII⁵⁰, o tyle opisanie Chełmszczyzny, znajdującej się na obszarze Królestwa Polskiego jako rosyjskiej enklawy miało charakter (można powiedzieć) pionierski. Propagowanie tej pozycji wśród lubelskich gimnazjalistów miało ukazać na ile historyczna i etniczna Ruś znajdowała się blisko Polski, opisać Kraj Nadwiślański jako obszar różnorodny etnicznie i religijnie, a także udowodnić, że granice Królestwa Polskiego wytyczone przez kongres wiedeński były arbitralne i niezajdujące uzasadnienia w historycznej rzeczywistości.

W dziale historii powszechnej⁵¹ dominowały biografie ważnych postaci historycznych: Roberta Fultona, George'a Stephensona, Wilhelma Tella, Gustawa Wazy, Beniamina Franklina, George'a Washingtona i Thomasa Edwarda⁵², popularne opisy historii i kultury klasycznej starożytności⁵³, historia europejskiego średniowiecza⁵⁴ i nowożytności (wraz z wielkimi odkryciami geograficznymi

50 A. Миллер, *Империя Романовых и национализм. Эссе по методологии исторического исследования*, Москва 2006, s. 160–162.

51 APL, Zesp. 531, sygn. 498, k. 17–27.

52 Ibidem, *Великие работники Фультон и Стефенсон, изобретатели парохода и паровоза*, Санкт-Петербург 1885; К. Г. Нириц, *Густав Ваза*, Санкт-Петербург 1873; М. Ф. Раствовская, *Веньямин Франклин*, Москва 1862; В. Горн, *Георг Вашингтон*, Москва 1868; idem, *Георг Стефенсон*, Санкт-Петербург 1865; А. Н. Анненская, *Детство и юность Веньямина Франклина*, Санкт-Петербург 1893; С. Смайлс, *Вечный труженик. Жизнеописание шотландского натуралиста Томаса Эдварда*, Санкт-Петербург 1877.

53 Ibidem, А. Фелье, *Жизнь знаменитых римлян, изложенная по Плутарху*, Санкт-Петербург 1872; idem, *Жизнь знаменитых греков, изложенная по Плутарху*, Санкт-Петербург 1874; Б. Г. Нибур, *Рассказы о греческих героях, написанные Б. Г. Нибуrom для своего сына*, Пер. М. Гершензона, Москва 1897; В. Вегнер, *Рим. Начало, распространение и падение всемир. монархии римлян*, Санкт-Петербург 1873; idem, *Эллада. Картины древней Греции, ее религия, могущество и просвещение*, Санкт-Петербург 1868; А. Г. Петискус, *Олимп или греческая или римская мифология*, Санкт-Петербург 1877; Г. В. Штоль, *Герои Греции в войне и мире*, Санкт-Петербург 1879; idem, *Герои Рима в войне и мире*, Санкт-Петербург 1877; Д. П. Магаффи, *Древнегреческая жизнь*, Санкт-Петербург 1879; Л. Л. Штюрмер, *Рим во время Юлия Цезаря*, Санкт-Петербург 1879; О. Иегер, *История Греции*, Санкт-Петербург 1886; idem, *История Рима*, Санкт-Петербург 1886; Г. Дютшке, *Олимп. Мифология древних греков и римлян*, Санкт-Петербург 1892; П. Вельмер, *Руководство к изучению древней истории*, Санкт-Петербург 1863–1870; П. А. Кумской, *Древняя история в отрывках из источников*, Тыфлис 1890; С. О. Цыбульский, *Древний город Афины и его гавани*, Санкт-Петербург 1890; Ф. Велишский, *Быт Греков и Римлян*, Прага 1878; И. Л. Уссинг, *Воспитание и обучение у греков и римлян*, Санкт-Петербург 1878; Н. Д. Фюстель де Куланж, *Древняя гражданская община*, Москва 1895; Т. Моммсен, *История римской республики*, Москва 1900; В. Д. Сиповский, *Сократ и его время*, Москва 1896.

54 Ibidem; М. М. Стасюевич, *История средних веков в ее писателях и исследованиях новейших ученых*, Санкт-Петербург 1885–1887; К. А. Иванов, *Средневековый монастырь и его обитатели*, Санкт-Петербург 1895; М. С. Корелин, *Средневековая церковная готика и ее исторические основы*, Москва 1894; Ж. Ж. Руа, *История рыцарства*, Москва 1898.

i początkiem podbojów kolonialnych)⁵⁵, a wreszcie opracowania dotyczące historii najnowszej⁵⁶. Z kolei dział geografii Rosji⁵⁷, określane jako krajoznawstwo (*отечествоведение*), oprócz prac o charakterze ogólnym⁵⁸ składał się głównie z prac etnograficznych popularyzujących wiedzę zarówno na temat rosyjskiej (rozumianej jako wielko-, mało- i białoruskiej) kultury ludowej⁵⁹, jak i wiedzę na temat kultury rosyjskich *inorodców* Syberii i Azji Środkowej, Dalekiej Północy i Dalekiego Wschodu⁶⁰. Istotne miejsce zajmowała tu również literatura podróżnicza ukazująca Rosję z perspektywy jej przyrodniczej i kulturowej różnorodności oraz kontrastu między europejskością Petersburga i Moskwy i „dzikością” dalekich *okrain*. Reprezentacja imperium cechowała się wyraźnym zróżnicowaniem kulturalnego i etnograficznego centrum i zamieszkiwanych przez obywateli peryferii. Charakterystyczne było jednak (dyplomatyczne) pominięcie usytuowania ziem polskich w tak przedstawionej „geografii wyobrażonej” imperium rosyjskiego. O ile – jak już wspominałam gdzie indziej – na kartach podręczników do geografii „ojczystej” zajmowały one istotne miejsce jako (w zależności od interpretacji) europejski przyczółek Rosji, obszar o szczególnym znaczeniu gospodarczym, czy też przestrzeń buforowa zabezpieczająca Rosję centralną przed niebezpieczeństwem ze strony rosnących w siłę Niemiec⁶¹, w bibliotece

55 Ibidem; С. Х. Даневская, *Открытие Америки*, Санкт-Петербург 1876; eadem, *Открытие и завоевание Мексики*, Москва 1876; К. Дикенс, *История Англии*, Москва 1860–1861; Л. Гейссер, *История реформации*, Москва – Санкт-Петербург 1882; Ф. Гизо, *История английской революции*, Санкт-Петербург 1868.

56 Ibidem; Ф. Минье, *История французской революции*, Ф. Гизо, *История цивилизации в Европе*, Санкт-Петербург 1864, idem, *История английской революции*, Санкт-Петербург 1868; Л. Гейссер, *История французской революции, 1789–1799*, Санкт-Петербург 1898; В. К. Надлер, *Меттерних и европейская реакция*, Харьков 1882; И. И. Первольф, *Славяне, их взаимные отношения и связи*, Варшава 1886.

57 APL, Zesp. 531, sygn. 498, k. 37–45.

58 Ibidem, Д. Д. Семенов, *Отечествоведение*, Санкт-Петербург 1866; С. Мечь, *Россия. Учебник отечественной географии*, Москва 1889.

59 Ibidem, Н. А. Александров, *Народы России. Этнографические рассказы для детей*, Санкт-Петербург 1872; idem, *Где на Руси какой народ живет и чем промышляет*, Москва 1894; Е. Н. Водовозова, *Из русской жизни и природы*, Санкт-Петербург 1888; А. Е. Разин, *Картины русской жизни*, Санкт-Петербург 1876.

60 С. В. Максимов, *Год на Севере*, Санкт-Петербург 1871; К. В. Ельницкий, *Инородцы Сибири и Среднеазиатских владений России. Этнографические очерки*, Санкт-Петербург 1895; А. Михайлов, *Очерки природы и быта Беломорского края России*, Санкт-Петербург 1868; *Народы России. Этнографические очерки*, Санкт-Петербург 1881; Д. И. Шрейцер, *Наши Дальний Восток*, Санкт-Петербург 1897; Д. Кенан, *Кочевая жизнь в Сибири*, Санкт-Петербург 1896.

61 М. Przciszewska, *Obraz Królestwa Polskiego w podręcznikach do geografii w gimnazjach państwowych Warszawskiego Okręgu Naukowego (1864–1915)*, „Rocznik Biblioteki Narodowej” 2023, t. 54, s. 101–124 – https://rocznik.bn.org.pl/upload/pdf/01159_6_Rocznik_54%20Obraz%20Kr%C3%B3lestwa%20Polskiego.pdf [30.06.2025].

szkolnej nie podejmowano się wyraźnych prób formowania opinii na temat miejsca Polski w ramach imperium rosyjskiego.

W dziale geografii powszechnej⁶² dominowały z kolei beletryzowane wspomnienia z zamorskich podróży⁶³, popularna literatura przygodowa⁶⁴ oraz ilustrowane leksykony⁶⁵ m.in. Friedricha von Hellwalda i Aleksandra Krubera. Pierwszy z nich zyskał popularność jako autor serii leksykonów *Ziemia i jej ludy* przedstawiające: *Malowniczą Amerykę, Malowniczą Afrykę, Malowniczą Europę* i wreszcie *Malowniczą Azję i Australię*. Książka redagowana przez Krubera, geografa i twórcy rosyjskiej krasologii, *Europa. Ilustrowany przegląd geograficzny* zawierała szkice z zakresu geografii fizycznej i gospodarczej oraz etnografii, napisane przez wybitnych dziennikarzy, geografów i podróżników. Ich artykuły rozpoczynały się od opisu Skandynawii, następnie prowadziły do Europy Zachodniej, kończąc na Stambule i Grecji. Inną kategorię stanowiła tu literatura marynistyczna, ze szczególnie cenioną pracą Iwana Gonczarowa, *Fregata Pallada* oraz *Pancernik Retwizan* Dmitrija Grigorowicza. Wraz ze *Szkicami piórem i ołówkiem z podróży dookoła świata* Aleksandra Wyszestawcewa książki te ukazywały morskie podróże i dalekie eskapady statków pod rosyjską banderą jako świadectwo rosnącego znaczenia imperium Romanowów jako potęgi morskiej. Dział geografii powszechnej służył zatem udostępnianiu w atrakcyjnej formie wiedzy etnograficznej, krajoznawczej i topograficznej, z wyraźnym rozróżnieniem krajów „cywilizowanych” i „dzikich”, a wraz z tym podkreśleniem znaczenia państwa rosyjskiego jako jednego z europejskich imperiów kolonialnych. Uzupełnieniem działu geograficznego był dział przyrodniczy (w ramach szerszego działu matematyki i nauk przyrodniczych), zawierający kilkanaście pozycji z zakresu botaniki, zoologii i higieny. Niektóre z nich (przeznaczone dla klas młodszych) miały formę bajek i fabularyzowanych

62 APL, Zesp. 531, sygn. 498, k. 49–57.

63 Ibidem, С. Смайлс, *Путешествие мальчика вокруг света. Жизнь в Австралии и переезд через Америку*, Санкт-Петербург 1881; М. Б. Чистяков, *Рассказы из путешествий по Европе*, Санкт-Петербург 1887; idem, *Рассказы из путешествий по Азии*, Санкт-Петербург 1896; idem, *Рассказы из путешествий по Африке*, Санкт-Петербург 1873; idem, *Рассказы из путешествий по Америке*, Санкт-Петербург 1889; idem, *Рассказы из путешествий по Австралии*, Санкт-Петербург 1874.

64 Ibidem, *Дикие люди жаркой страны*, Санкт-Петербург 1881; Р. Сципио, *Опасности диких стран: Рассказ для юношества*, Санкт-Петербург 1887 oraz antologia prozy na temat eskapad po imperium rosyjskim i poza jego granicami *В родной земле и в чужих краях*, Москва 1879–1880 (i kolejne wydania).

65 Wśród pozostałych leksykonów należy zwrócić uwagę na: *Книга мира. Описание стран и народов*, пер. с нем. под ред. Гремина, Санкт-Петербург 1861–1865, 1866–1874; К. Бернадский, *Земля и люди [...] рассказы из быта народов*, Санкт-Петербург 1861; Е. Н. Водовозова, *Жизнь европейских народов*, t. 1, Санкт-Петербург 1897; Ф. Чуди, *Альпийский мир*, Санкт-Петербург 1873.

opowiadań, inne zaś (dla klas średnich i starszych) bogato ilustrowanych leksykonów i opracowań popularnonaukowych⁶⁶. Warto zwrócić uwagę, że właśnie tutaj znajdowały się wspomnienia Siergieja Aksakowa, *Zapiski myślowego guberni orenburskiej* (1896). W pracy tej, autor nie tylko dzielił się wspomnieniami związanymi z polowaniem, lecz również podejmował się refleksji na temat integralnego znaczenia przyrody i krajobrazu jako fundamentu rosyjskiej tożsamości narodowej.

Można uznać, że pozycja ta wprowadzała uczniów do innego, a przy tym najbardziej obszernego działu biblioteki, którym był dział literatury rosyjskiej⁶⁷. Podobnie jak miało to miejsce w całym księgozbiorniku, dzielił on tę literaturę na pozycje przeznaczone dla uczniów klas młodszych, średnich i starszych. W pierwszym z nich znajdowały się przede wszystkim baśnie, bajki⁶⁸, powieści, szkolne antologie literackie, opowiadania⁶⁹ oraz fabularyzowane biografie wybitnych pisarzy i poetów. Choć lektura baśni (o czym wspominałam w pierwszej części tego artykułu) stanowiła nierzadko obiekt krytyki nauczycieli obawiających się nadmiernego rozbudzania emocji i wyobraźni młodych czytelników, traktowana była, zgodnie z refleksją Jakoba Grimma i Wilhelma Humboldta jako fundament formowania więzi z najstarszymi elementami kultury narodowej. Razem z pieśniami i przysłowiami wywodzącymi się z kultury ruskiej/rosyjskiej wsi, miała ona dla rodzącego się w latach sześćdziesiątych rosyjskiego nacjonalizmu pełnić funkcję miejsca pamięci skupiającego wszystkie załączkowe cechy

66 APL, Zesp. 531, sygn. 498, k. 61–82; m.in. А. Н. Бекетов, *Беседы о земле и о тварях на ней живущих*, Санкт-Петербург 1897; Г. Вебер, *Путешествие полю и ниве*, Санкт-Петербург 1869; idem, *Дары природы. Описание произведений трех царств в сыром и обработанном виде*, Санкт-Петербург 1880; Г. Вагнер, *Первые рассказы из естественной истории*, Санкт-Петербург 1875–1885; Э. Гримар, *Прогулка по зоологическому саду*, Санкт-Петербург 1877; Н. Я. Шведова, *Природа – мать народа*, Одесса 1879; *О природе и ее явлениях. Рассказы о земле, воде и воздухе*, Санкт-Петербург 1872; М. Богданов, *Из жизни русской природы. Зоологические очерки*, Санкт-Петербург 1889; В. П. Авенариус, *Сказка о пчеле Мохнатке*, Санкт-Петербург 1895; idem, *Сказка о муравье-богатыре*, Санкт-Петербург 1895.

67 APL, Zesp. 531, sygn. 498, k. 83–109.

68 Ibidem, В. А. Жуковский, *Кот в сапогах; Овсяный кисель; Сказка о спящей царевне* [w katalogu nieprecyzowana data i miejsca wydania]; *Басни А. И. Крылова в 9-ти книгах*, Санкт-Петербург 1854; И. И. Хемницер, *Басни и сказки*, Санкт-Петербург 1855.

69 Н. Г. Вучетич, *Красный фанарь. Рассказ для детей*, Санкт-Петербург 1879; Д. В. Григорович, *Прохожий, Святочный рассказ*, Санкт-Петербург 1875; А. Н. Острогорский, *Юным читателям. Рассказы о разных (великих) людях*, Санкт-Петербург 1872; idem, *По белу свету. Сборник рассказов*, Санкт-Петербург 1892; Е. Безобразова, *Отдых: 2 рассказа для детей*, Санкт-Петербург 1874; И. Д. Смирнов, *Родное. Рассказы для детей*, с раскраш. карт. Н. Мартынова, Москва 1882; А. Ф. Погоский, *Старики. Рассказы из крымской войны*, Санкт-Петербург 1871; В. Даль, *Картинки из жизни русских детей*, Санкт-Петербург 1874; М. Чистяков, *Рассказы из отечественной истории*, Санкт-Петербург 1872; idem, *Русские исторические рассказы*, Санкт-Петербург 1887; idem, *Рассказы о былом*, Санкт-Петербург 1880.

prawdziwej i rdzennej rosyjskości⁷⁰. Z tego powodu zbiór baśni był w bibliotece lubelskiej wyjątkowo bogaty. Można tam było odnaleźć: *Baśnie dla dzieci* Wasilija Avenariusza, pisane wierszem *Ukraińskie baśnie dla dzieci* Grigorija Danilewskiego; *Konika-Garbuska* Piotra Jerszowa; *Baśnie dziadka Ireneusza* Władimira Odojewskiego; wielotomowe wydanie *Rosyjskich baśni dla dzieci* Aleksandra Afanasjewa, *Baśń o Carewiczu Iwanie i Ptaku Gorejącym* Nikołaja Jazykowa, a także *Powiastrki i baśnie dla dzieci* Michaiła Czistiakowa. Wiele z tych pozycji, wydanych na dobrym papierze, bogato ilustrowanych stanowiło atrakcję i element przyciągający dzieci do bibliotek szkolnych. Drugą kategorią książek przeznaczonych dla klas młodszych były powieści, zarówno przygodowe np. *Robinson w rosyjskim lesie* Olgi Koczułkowej; *Przygody Poni – emskiego osła* Marii Rostowskiej; *Słowińskie powieści dla młodzieży* Marii Lialiny, jak i uznane przez władze szkolne za klasyczne⁷¹ powieści Nikołaja Gogola i wspomnianego już Siergieja Aksakowa⁷².

Uczniowie klas średnich dysponowali z kolei dość znacznym zbiorem rosyjskich dramatów i powieści historycznych. Składały się na nie m.in. dzieła Aleksieja Tołstoja, Wsiewołoda Krestowskiego, Michaiła Zagoskina i Nestora Kukolnika. Pierwszy z nich był autorem trylogii dramatycznej: *Śmierć Iwana Groźnego*, *Car Fiodor Ioanowicz* oraz *Car Borys*. Wraz z powieścią *Książę Srebrny* stanowiły one literacki portret epoki schyłku panowania ostatnich Rurykowiczów i Wielkiej Smuty w stylistyce przypominającej piarstwo Waltera Scotta. Warto zwrócić uwagę, że w momencie swojego powstania w połowie lat sześćdziesiątych nie tylko prowincjonalne, lecz również stołeczne teatry (pomimo liberalnych nadziei okresu „wielkich reform”) spotykały się z zakazem wystawiania, co tłumaczono niejednoznacznością moralną przedstawionych tam rosyjskich władców, która mogła „zachwiać

70 I. N. Chudnovskaya, M. E. Lipatova, *The fairy tale as a place of memory in in the context of intergenerational communication*, „Journal of History Culture and Art Research” 2020, vol. 9(3), s. 178–186 – https://www.researchgate.net/publication/346123351_The_Fairy_Tale_as_a_Place_of_Memory_in_the_Context_of_Intergenerational_Communication#:~:text=The%20article%20is%20focused%20on%20highlighting%20the,the%20social%20memory%20of%20the%20younger%20generation [30.06.2025]; *A cultural history of the fairy tales in the long nineteenth century*, ed. by N. J. Wood, London; New York; Oxford 2021, s. 7–9; R. Leibov, A. Vdovin, *What and how Russian students read at school, 1840–1917*, s. 259–375 – <https://books.openedition.org/ledizioni/13160> [30.06.2025].

71 M. Przewiszewska, *Chrestomatie i gramatyki do nauki języka i literatury rosyjskiej w szkołach średnich Warszawskiego Okręgu Naukowego w świetle rosyjskiej polityki oświatowej w Królestwie Polskim, 1864–1915*, „Rocznik Biblioteki Narodowej” 2022, t. 53, s. 181 – [https://rocznik.bn.org.pl/upload/pdf/90436_169%E2%80%93190_Rocznik_53%20\(Przewiszewska_Chrestomatie\).pdf](https://rocznik.bn.org.pl/upload/pdf/90436_169%E2%80%93190_Rocznik_53%20(Przewiszewska_Chrestomatie).pdf) [30.06.2025].

72 APL, Zesp. 531, sygn. 498, k. 83–109, C. T. Аксаков, *Детские годы Багрова внука*, Moskwa 1874; idem, *Семейная хроника и воспоминания*, Moskwa 1870; Н. В. Гоголь, *Тарас Бульба или Запорожская сечь: Ист. повесть из казачьей жизни*, Moskwa 1888.

zasadami samodzielnia” wśród szerokiej publiczności⁷³. Również wśród prac Krestowskiego można było odnaleźć wątki krytyczne wobec historycznych władców rosyjskich. W dostępnej w gimnazjum lubelskim powieści *Dziady. Powieść historyczna z czasów cesarza Pawła I* rosyjski imperator został przedstawiony jako postać pełna sprzeczności, próbująca zarówno wprowadzać niezbędne z perspektywy ambicji mocarstwowych Rosji reformy wojskowe, jak i przepelniona okrucieństwem i manią prześladowczą. W utworach Michaiła Zagoskina w ogóle brakowało wyrazistej postaci władcy. Bohaterem powieści *Jurij Miłostawski, czyli Rosja w 1612 roku*, czy też *Rosławlew, czyli Rosjanie w 1812 roku*⁷⁴ był cały naród rosyjski, którego car był jedynie swego rodzaju przywódcą i autorytetem moralnym⁷⁵.

Umieszczenie tych książek w bibliotece gimnazjalnej kilkadziesiąt lat po ich publikacji, świadczy niewątpliwie o akceptacji krytyki władców dawnej Rosji przez władze oświatowe. W latach osiemdziesiątych rosyjscy carowie mogli już być piętnowani zarówno za tendencje despotyczne, jak i (odwrotnie) słaby charakter i nieudolność rządów. W wyobrażeniach o idealnej monarchii powstających za panowania Aleksandra III, rosyjski władca miał łączyć w sobie sprawczość, niezależność, opiekuńczość w stosunku do ludu (*народа*) oraz wierność prawosławiu traktowanemu jako „rosyjska wiara”. Rosyjski autokrata stawał się swego rodzaju przywódcą narodu. Nawiązując do ideału rosyjskich carów epoki przed-Piotrowej i podkreślając więź, która łączyła go z całym narodem, odtwarzał jednak paradoksalnie scenariusz władzy takich europejskich „monarchów narodowych” jak królowa Wiktoria czy cesarz Wilhelm I⁷⁶.

Wśród pozostałych pozycji przeznaczonych dla klas średnich znajdowały się niezbyt liczne podręczniki⁷⁷ pomoce naukowe przeznaczone do uzupełniania

73 И. Г. Ямпольский, А. Толстой, в: *История русской литературы: в 10 томах*, ред. М. Алексеев, Б. Бурсов, М. Добрынин, Н. Пруцков, Москва – Ленинград 1956, т. 8, *Литература шестидесятых годов*, cz. 2, s. 315–348.

74 Powieść została przetłumaczona na polski w 1831 roku; por.: M. Zagoskin, *Jerzy Miłostawski. Powieść historyczna z czasu wojny Chodkiewicza z Moskwą w 1612 r.*, Warszawa 1831 – <https://polona.pl/item-view/27b90c85-39f0-402d-a71a-7ca04cc7743a> [30.06.2025].

75 Por.: М. Н. Загоскин, *Рославлев или русские в 1812: исторический роман*, Санкт-Петербург 1900.

76 Р. Уортман [R. Wortman], *Сценарии власти. Мифы и церемонии русской монархии*, авториз. пер. И. А. Пильщикова, Москва 2004, т. 2, *От Александра II до отречения Николая II*, s. 226–230; 247–271.

77 АPL, Zesp. 531, sygn. 498, k. 83–109: А. Д. Галахов, *Русская хрестоматия*, в 2-х т., Санкт-Петербург 1866; П. Н. Полевой, *История русской литературы в очерках и биографиях*, Санкт-Петербург 1872; А. Г. Филонов, *Русская хрестоматия с примечаниями*, Санкт-Петербург 1869–1882.

wiadomości zdobytych podczas zajęć lekcyjnych⁷⁸, antologii poezji⁷⁹, zapisy dawnej poezji ludowej i staroruskiej⁸⁰, biografie pisarzy⁸¹, rosyjska literatura „narodowa”⁸² oraz literatura najnowsza. Ta ostatnia, choć nieobecna w programach dydaktycznych aż do 1903 roku⁸³ była tu dość obfita. Oprócz wymienionych już powieści z historii dawnej Rosji, składały się na nią m.in. wydane w drugiej połowie wieku utwory Eugenii Tur⁸⁴, dwie pozycje Lwa Tołstoja: *Dzieciństwo i młodość* oraz *Kozacy*; powieści i opowiadania Iwana Turgieniewa⁸⁵; *Chłop Mareusz* Fiodora Dostojewskiego, *Kasztanka* Antoniego Czechowa oraz „chłopskie” powieści Dmitrija Grigorowicza⁸⁶.

Dział literatury rosyjskiej przeznaczonej dla klas starszych składał się zasadniczo z czterech głównych części. Pierwszą z nich stanowiła tak zwana „literatura narodowa” obejmująca m.in. utwory (zgodnie z kolejnością ich zapisu w inwentarzu): Nikołaja Karamzina, Michaiła Lermontowa, Władimira Odojewskiego, Władysława Ozierowa, Nikołaja Gogola i Aleksandra Puszkina⁸⁷;

78 Ibidem, Г. Э. Караулов, *Очерки истории русской литературы*, [Феодосия] 1865; П. Басистов, *Несторова летопись [и Поучение Владимира Мономаха]*, Москва 1869; П. В. Евстафьев, *Древняя русская литература*, [Санкт-Петербург] 1891–1894; В. Воскресенский, *Поэтика. Исторический сборник статей о поэзии*, Санкт-Петербург 1885.

79 Ibidem, В. А. Жуковский, *Новые стихотворения*, Санкт-Петербург 1849; А. Кольцов, *Стихотворения*, Киев 1892; М. В. Ломоносов, *Избранные сочинения*, Санкт-Петербург 1892.

80 Ibidem, П. П. Романович, *Русская старина в родной поэзии*, Новгород 1890; В. П. Авенариус, *Книга былин. Свод избранных образцов эпической поэзии*, Санкт-Петербург 1890; Н. В. Гербель, *Игорь. Князь Северский*, Санкт-Петербург 1881.

81 Ibidem, П. Е. Басистов, *Очерки жизни и сочинений Жуковского*, Москва 1883; К. А. Полевой, *Михаил Васильевич Ломоносов*, [Санкт-Петербург 1887]; К. Зейдлин, *Жизнь и поэзия В. А. Жуковского*, Санкт-Петербург 1883.

82 Ibidem, Н. Карамзин, *Письма русского путешественника*, Санкт-Петербург 1884 (Дешевая библиотека); idem, *Избранные сочинения*, Москва 1884; М. Ю. Лермонтов, *Песня про купца Калашникова*, Санкт-Петербург 1896; Н. В. Гоголь, *Ревизор*, Новгород 1895; idem, *Шинель*, Санкт-Петербург 1895; А. С. Пушкин, *Евгений Онегин*, Ярославль 1887; idem, *Сочинения*, изд. Л. Поливанов, Москва 1887; idem, *Сочинения*, Санкт-Петербург 1893; К. С. Аксаков, *Полное собрание сочинений*, Москва 1889; А. Погорельский, *Монастырка*, Санкт-Петербург 1889; *Сочинения Г. П. Данилевского*, t. 1–4, Санкт-Петербург 1882.

83 R. Leibov, A. Vdovin, *What and how Russian students read at school, w: Reading Russia: a history of reading in modern Russia*, s. 259–316 – <https://books.openedition.org/ledizioni/13160> [30.06.2025].

84 Ibidem, Е. Тур, *Семейство Шалонских*, Санкт-Петербург 1882; eadem, *Княжна Дубровина. Повесть* Москва 1886; eadem, *Сережа Бор-Раменский. Повесть*, Москва 1888; eadem, *Мученики Колизея, Исторический рассказ*, Москва 1890; eadem, *Дети короля Людовика XVI*, Москва 1886; eadem, *Последние дни Помпеи*, Москва 1883.

85 Ibidem, И. С. Тургенев, *Собака*, Санкт-Петербург 1885; idem, *Поездка в Полесье*, Санкт-Петербург 1885; idem, *Бригадир*, Санкт-Петербург 1885; idem, *Пожар на море*, Санкт-Петербург 1888.

86 Ibidem; Д. В. Григорович, *Смедовская долина*, Санкт-Петербург 1897; idem, *Мать и дочь*, Санкт-Петербург 1895.

87 Ibidem; В. А. Жуковский, *Собрание сочинений*, t. 1–6, под ред. П. А. Ефремова, Санкт-Петербург [podane trzy daty wydania: 1869, 1878, 1885]; Н. В. Гоголь, *Полное собрание сочинений*,

drugim segmentem tego działu były podręczniki i opracowania krytyczno-literackie i biograficzne⁸⁸; trzecim – tanie wydania rosyjskich klasyków opublikowane w takich popularnych seriach jak *Rosyjska biblioteka klasowa*, *Rosyjscy pisarze w klasie* oraz pisarzy popularnych w *Taniej Bibliotece* Suworina⁸⁹; czwartym zaś – wydania najnowszej literatury rosyjskiej obejmujące prozę Fiodora Dostojewskiego, Lwa Tołstoja i Iwana Turgieniewa⁹⁰ oraz poezję Fiodora

Москва 1867; idem, Полное собрание сочинений, Москва 1874; idem, *Мертвые души*, Москва 1877; Н. Карамзин, Избранные сочинения, Санкт-Петербург 1892; idem, *Бедная Лиза*, Москва 1876; idem, *Марфа-Посадница*, Москва 1885; idem, *Наталья боярская дочь*, Москва 1887; М. Ю. Лермонтов, Сочинения, Санкт-Петербург 1873; В. Ф. Одоевский, Сочинения, Санкт-Петербург 1844; В. А. Озеров, Полное собрание сочинений, Санкт-Петербург 1847; А. С. Пушкин, Сочинения – [wymienione zostało 6 wydań: Анненкова, Исакова, Геннади, Ефремова, Суворина, Павленкова]; idem, *Полтава*, Санкт-Петербург 1869; idem, Кавказский пленник; Братья-разбойники, Москва 1899; idem, *Борис-Годунов*, Санкт-Петербург 1876; idem, Моцарт и Сальери; Каменный гость; Пир во время чумы; Драм. очерки; *Скупой рыцарь*, Москва 1887; idem, *Капитанская дочка*, Москва 1899; idem, *Эпические стихотворения*, Санкт-Петербург 1881; idem, *Евгений Онегин*: Роман в стихах, Москва 1887.

88 Ibidem; m.in.: А. Д. Галахов, *История русской словесности*, Санкт-Петербург 1891; С. П. Шевырьев, *История русской словесности*, Москва 1846–1860; idem, *Теория поэзии в историческом развитии*, Санкт-Петербург 1887; idem, *История поэзии*, Санкт-Петербург 1887; В. Г. Белинский, Сочинения, Москва 1859–1862; 1870; Н. К. Невзоров, *Василий Андреевич Жуковский*, Казань 1883; В. И. Покровский, *Историческая хрестоматия*, Москва 1887–1907; А. Карпичников, *Очерки из истории новой русской литературы*, Москва 1896; П. Н. Полевой, *История русской литературы в очерках и биографиях*, Санкт-Петербург 1872.

89 Ibidem; *Русская классная библиотека: Слово о полку Игореве*, Санкт-Петербург 1898; *Домострой* Сильвестровского извода. Текст памятника с примеч., Санкт-Петербург 1891; *Басни русских писателей*. Тексты басен Крылова, Дмитриева, Хемницера... и др., Санкт-Петербург 1891; В. А. Жуковский, *Баллады Жуковского*. Полн. собр. баллад, с прим., объясн. статьи, Санкт-Петербург 1892; Д. И. Фон-Визин, *Избранные сочинения*, Санкт-Петербург 1892; Н. Карамзин, *Избранные сочинения*, т. 1–2, Санкт-Петербург 1892; *Русские писатели в классе*: Екатерина II, О время!; Были и небылицы, Санкт-Петербург 1881; Н. Карамзин, Письма русского путешественника, Санкт-Петербург 1884; Г. Р. Державин, Стихотворения, Санкт-Петербург 1886; М. В. Ломоносов, Стихотворения и прозаические статьи, Санкт-Петербург 1882; В. А. Жуковский, Стихотворения, Санкт-Петербург 1882; А. С. Грибоедов, Горе от ума [Комедия в стихах], Санкт-Петербург 1883; Н. И. Новиков, Живописец, Санкт-Петербург 1886; И. И. Козлов, *Три поэмы*, [Москва 1900?]; Г. П. Данилевский, *Семейная старина*, [Санкт-Петербург 1882?]; М. Ю. Лермонтов, Сочинения, Санкт-Петербург 1891; Е. А. Баратынский, *Стихотворения*, Санкт-Петербург 1883; Н. С. Соханская, *Кирилла Петров и Настасья Дмитрива. Повесть Кохановской*, Санкт-Петербург 1890; eadem, *Старина. Семейная память*, Санкт-Петербург 1890; eadem, После обеда в гостях: Повесть Кохановской, Санкт-Петербург 1890; А. А. Бестужев-Марлинский, *Мореход Никитин, Роман и Ольга; Замок Эйзен; Шах Гуссейн*, Санкт-Петербург 1885; idem, *Романы: Ночь на корабле. Вечер на бивуаке, Латник, Роман и Ольга, Замок Эйзен, Вечер на Кавказских горах, Страшное гадание, Наезды*, Санкт-Петербург 1904; idem, *Фрегат «Надежда»*, Санкт-Петербург 1887; idem, *Страшное гадание; Два вечера на бивуаке; Вечер на Кавказских водах в 1824 г.*, Санкт-Петербург 1901; idem, *Мулла-Нур: Быль*, Санкт-Петербург 1885.

90 Ibidem; Л. Толстой, Сочинения, т. 1–13, Москва 1894; И. С. Тургенев, Сочинения, т. 1–5, Карлсруэ 1846–1865; Ф. М. Достоевский, *Записки из мертвого дома*, Санкт-Петербург 1883; idem, *Выбор из сочинений для учащихся*, под ред. В. Я. Стоюнина, Санкт-Петербург 1887; idem, *Бедные люди*, Санкт-Петербург 1896; idem, *Собрание сочинений*, Санкт-Петербург 1894; Л. Толстой, *Война и мир*, Санкт-Петербург 1886 (Сочинения, т. 3).

Tiutczewa, Lwa Meja, Afanasija Feta i Apollona Majkowa⁹¹. Podział ten unaoczniał dwa zasadnicze cele propagowanego w szkole czytelnictwa: dydaktyczny powiązany bezpośrednio z analizą filologiczną tekstu dokonywanej podczas zajęć klasowych oraz socjalizacyjny związany ze wspólnym doświadczeniem lektury współczesnej rosyjskiej prozy przez młodzież całego imperium rosyjskiego. Choć drugi z tych celów nie został nigdy oficjalnie sformułowany ze względu na wyrażane obawy przed „nadmierną” i niepoddającą się pełnej kontroli lekturą, wzrastająca w miarę upływu czasu liczebność literatury najnowszej świadczy o jej traktowaniu jako formacyjnej dla uczniów rosyjskich gimnazjów. Literatura współczesna miała nie tylko wyznaczać standard współczesnego języka rosyjskiego, lecz przede wszystkim tworzyć związek z narodem rosyjskim rozumianym (za Wissarionem Bielińskim) jako naród kulturalny (*культурная нация*)⁹².

Kolejnym działem w bibliotece uczniowskiej w Lublinie był dział literatury powszechnej. Stanowiła ona ostatnią kategorię książek dostępnych dla gimnazjalistów⁹³, podzieloną (tak jak reszta książek) według kategorii wieku czytelników. Zdecydowaną większość tych pozycji stanowiła popularna literatura przygodowa oraz baśnie. Wśród książek dla klas młodszych były to tłumaczenia powieści (i powiastki) m.in. Waltera Scotta, George Sand, Luisy May Alcott, Marka Twaina i Harriet Beecher Stowe oraz baśnie braci Grimm i Hansa Christiana Andersena⁹⁴. W klasach średnich uczniowie mogli pożyczać książki współczesnych autorów amerykańskich (przede wszystkim Jamesa Coopera, Harriet Beecher Stowe i Thomasa Mayne Reida)⁹⁵, angielskich (Waltera

91 Ibidem; Ф. И. Тютчев, *Стихотворения*, Москва 1868; Л. А. Мей, *Полное собрание сочинений*, Санкт-Петербург 1887; А. А. Фет, *Лирические стихотворения*, Санкт-Петербург 1894; А. Н. Майков, *Полное собрание сочинений*, Санкт-Петербург 1893.

92 F. Hirsch, *Empire of nations: ethnographic knowledge and the making of the Soviet Union*, New York 2024, s. 44; M. Przewciszewska, *Chrestomatia i gramatyki...*, s. 174.

93 APL, Zesp. 531, sygn. 498, k. 129–156.

94 Ibidem, В. Гауф, *Сказки*, [Санкт-Петербург] 1894; Х. К. Андерсен, *Собрание сочинений*, t. 1–4, Санкт-Петербург 1899; idem, *Повести и сказки*, Москва 1893–1894; Я. Гримм, В. К. Гримм, *Избранные сказки братьев Гримм*, Москва 1893.

95 Ibidem, Г. Бичер-Стоу, *Хижина дяди Тома*, Санкт-Петербург 1883; Ф. Купер, *Зверобой*, Санкт-Петербург 1897; idem, *Последний из могикан*, Москва 1880; idem, *Следопыт*, Санкт-Петербург 1865; Ф. Купер, *Американские степи*, Москва 1880; idem, *Красный морской разбойник*, Санкт-Петербург 1866; idem, *Морские львы*, 1898; idem, *Шпион*, Санкт-Петербург 1898; idem, *Онтарио*, Санкт-Петербург 1872; idem, *Браво*, Москва 1898; idem, *Лионель Линкольн, или Осада Бостона*, Санкт-Петербург 1873; idem, *Два адмирала*, Санкт-Петербург 1874; idem, *Мерседес, или открытие Америки*, Санкт-Петербург 1874; Ф. Марриет, *Канадские Поселенцы*, Санкт-Петербург 1868; Т. Майн Рид, *Мексиканские степи*, [Москва] 1880; idem, *Уединенное жилище, или Приключения одного семейства заблудившегося в пустынях Америки*, Санкт-Петербург 1864.

Scotta, Charlesa Dickensa, Rudyarda Kiplinga)⁹⁶ oraz francuskich (Julesa Verne'a i Gustave'a Aimarga)⁹⁷, a także korzystać ze zbiorów europejskiej klasyki ujętych w serię wydawniczą o takiej właśnie nazwie (Europejscy Klasycy w Przekładzie na Rosyjski) prezentującej sylwetki Shakespeare'a, Corneille'a, Goethego i Schillera⁹⁸. Dla uczniów klas starszych przewidziany był większy wybór tłumaczeń europejskiego kanonu literackiego, w którym (oprócz wymienionych) znajdowały się utwory Dantego, Ariosta, Cervantesa, Moliera i Byrona oraz opracowania na ich temat⁹⁹, a także spory wybór najwybitniejszych dzieł współczesnych (m.in. Victora Hugo, Charlesa Dickensa, Honore de Balzaca, Georga Ebersa i Bjørnstjerne Bjørnsona)¹⁰⁰. Wśród pozostałych pozycji można

96 Ibidem, В. Скотт, *Пуритане*, Санкт-Петербург 1872; idem, *Ламермурская невеста*, Санкт-Петербург 1896; idem, *Антикварий*, Санкт-Петербург 1896; idem, *Эдинбургская темница, или Сердце Среднего Лотиана*, Санкт-Петербург 1876; idem, *Монастырь*, Санкт-Петербург 1868; idem, *Квентин Дурвард*, Санкт-Петербург 1867; idem, *Вудсток*, Санкт-Петербург 1896; idem, *Граф Роберт Парижский*, Санкт-Петербург 1880; idem, *Карл Смелый*, Санкт-Петербург 1874; idem, *Опасный замок; Два пастуха*, Санкт-Петербург 1894; idem, *Коннетабль Честерский*, Санкт-Петербург 1874; idem, *Веверлей*, Санкт-Петербург 1891; idem, *Аббат*, Санкт-Петербург 1890; idem, *Сент-Ронанские воды*, [пер. М. Воскресенский, Москва 1828]; Ч. Диккенс, *Домби и сын*, Москва 1886; idem, *Оливер Твист*, Москва 1884; idem, *Наш взаимный друг*, Москва 1882; Р. Киплинг, *Разказы*, Москва 1896–1897.

97 Ibidem, Ж. Верн, *Гектор Сервадак, Путешествие и приключения в солнеч. мире*, Санкт-Петербург 1880; idem, *Путешествие к центру земли*, Санкт-Петербург 1871; idem, *На плоту: 80 миль по Амазонской реке*, Санкт-Петербург 1883; idem, *Ченслер. Драма на море*, Санкт-Петербург 1876; idem, *Пять недель на аэростате. Путешествие открытия в Африке*, Санкт-Петербург 1882; idem, *Страна мехов*, Санкт-Петербург 1877; Г. Эмар, *Фланкер*, Санкт-Петербург 1876; idem, *Вольные стрелки*, Санкт-Петербург 1871; idem, *Утлавы или разбойники из Миссури*, Санкт-Петербург 1877; idem, *Дальний Запад*, Санкт-Петербург 1867; idem, *Закон Линча*, Москва 1900; idem, *Пограничные бродяги*, Москва 1899.

98 Ibidem, пр. И. Ф. Шиллер, *Европейские классики в русских переводах*, под ред. П. Вейнберга, вып. 5, [Санкт-Петербург] 1875.

99 Ibidem, Н. В. Гербель, *Английские поэты в биографиях*, Санкт-Петербург 1875; Д. Г. Байрон, *Европейские классики в русских переводах*, под ред. П. Вейнберга, вып. 8, [Санкт-Петербург] 1875; И. В. Гете, *Европейские классики в русских переводах*, под ред. П. Вейнберга, вып. 1, [Санкт-Петербург] 1874; Данте Алигьери, *Европейские классики в русских переводах*, под ред. П. Вейнберга, вып. 4, [Санкт-Петербург] 1875; Р. Б. Шеридан, *Европейские классики в русских переводах*, под ред. П. Вейнберга, вып. 6, [Санкт-Петербург] 1875; У. Шекспир, *Европейские классики в русских переводах*, под ред. П. Вейнберга, вып. 2, [Санкт-Петербург] 1874; Мольер, *Европейские классики в русских переводах*, под ред. П. Вейнберга, вып. 3, [Санкт-Петербург] 1875; П. Альбер, *Поэзия: Лекции, чит. в Сорбоне*, под ред. М. Краснова, Ставрополь 1873; Сервантес, *Дон-Кихот*, Санкт-Петербург 1903; *Школьный Шекспир: Биография Шекспира. Критические статьи Белинского и Тургенева о Гамлете*, Санкт-Петербург 1876; *Собрание сочинений Мольера*, т. 1–3 [Дон-Жуан; Мизантроп; Лекарь поневоле; Тартюф; Амфитрион; Скупой], Москва 1884; Л. Ариосто, *Неистовый Роланд: Поэма в 46 песнях*, Санкт-Петербург 1898.

100 Ч. Диккенс, *Нелли и ее дедушка, или Лавка редкостей*, Санкт-Петербург 1873; В. Гюго, *Собор Парижской Богоматери*, Санкт-Петербург 1894; idem, *Отверженные*, Санкт-Петербург 1882; Г. Эберс, *Серapis, Исторический роман*, Санкт-Петербург 1894; Э. Д. Бульвер-Литтон, *Последние дни Помпеи*, Санкт-Петербург 1903; Ч. Диккенс, *Давид Копперфильд*, Санкт-Петербург 1903; П. Бомарше, *Трилогия*, Санкт-Петербург 1888; Е. Марлит, *Имперская графиня Гизела*, Санкт-

było odnaleźć jeszcze tłumaczenia *Pieśni o Nibelungach* oraz (znów) baśnie Andersena¹⁰¹.

Bogaty zbiór literatury rosyjskojęzycznej w bibliotece uczniowskiej gimnazjum męskiego w Lublinie zdecydowanie przewyższał wymienione wcześniej biblioteki uczniowskie w Warszawie, Radomiu, Łomży i Kielcach zarówno pod względem liczby tytułów, jak i ich jakości. W większości gimnazjów środki przeznaczane były raczej na rozwój bibliotek fundamentalnych, biblioteki uczniowskie borykały się z problemem słabego wyposażenia i zużycia książek. Biblioteka lubelska obrazowała zatem ambicje dyrektora tamtejszego gimnazjum męskiego, Stiepana Syngalewicza uchodzącego za jednego z najgorliwszych realizatorów polityki oświatowej Apuchтина¹⁰². Była ona niewątpliwie świadectwem odejścia od skromnych założeń pierwszego dziesięciolecia po reaktywacji warszawskiego okręgu naukowego (gdy priorytetem było zastąpienie czytelnictwa książek polskich książkami rosyjskimi) i uznaniem piśmiennictwa rosyjskiego za podstawowy nośnik rosyjskiej tożsamości narodowej i prestiżu państwa rosyjskiego. Dotyczyło to niemal wszystkich działów bibliotecznych, zarówno humanistycznych (skupiających literaturę religijną, filozoficzną, klasykę, nowszą beletrystykę oraz literaturę historyczną), jak i znajdującej się w działach przyrodniczych (geograficznym i poświęconym historii naturalnej). Można zatem uznać, że biblioteka ta w największym stopniu przypominała biblioteki gimnazjalne znajdujące się w Rosji centralnej: podobnie jak w Petersburgu i w Moskwie, zbiory te miały stanowić reprezentację wzorcowej rosyjskiej literatury – literatury narodowej.

Wraz ze zmianą akcentu dotyczącego funkcji czytelnictwa w szkole średniej, brakowało wyraźnego odniesienia się do problemu polskiej tożsamości narodowej. Żadna ze znajdujących się tam pozycji nie dotyczyła bowiem kwestii modyfikacji tożsamości polskiej i katolickiej młodzieży gimnazjalnej, ani – tym bardziej – nie postulowała jej zastąpienia rosyjską tożsamością narodową. Dotyczyło to nawet tekstów odnoszących się do słowiańskości Polski

-Петербург 1872; Б. М. Бьернсон, *Рассказы*, Санкт-Петербург 1894; О. Бальзак, *Отец семейства*, Санкт-Петербург 1892.

101 *Песнь о Нибелунгах, с введением и примечаниями*, пер. М. И. Кудряшов, Санкт-Петербург 1889; Х. К. Андерсен, *Иллюстрированные сказки*, т. 1–6, Санкт-Петербург 1894.

102 Z. Kowalski, *Gimnazja rządowe w Lublinie w końcu XIX i na początku XX wieku*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, Sectio F, Nauki Filozoficzne i Humanistyczne” 1970, t. 25, s. 88–90, https://bazhum.muzhp.pl/media/texts/annales-universitatis-mariae-curie-skodowska-sectio-f-nauki-filozoficzne-i-humanistyczne/1970-tom-25/annales_universitatis_mariae_curie_sklodowska_sectio_f_nauki_filozoficzne_i_humanistyczne-r1970-t25-s85-115.pdf [30.06.2025].

i jej zbliżenia z Rosją jako przewodniczką całej Słowiańszczyzny. Zarówno znajdujące się w szkolnych księgozbiorach prace slawistów z Cesarskiego Uniwersytetu Warszawskiego, jak i monografie historyczne krytyczne wobec dziejów dawnego państwa polsko-litewskiego podkreślały bowiem o b c o ś ć Polaków w imperium Romanowów, nie tworząc realnej (a zatem możliwej do zaakceptowania) tożsamości „imperialnego Polaka”. Brak dostępnych pozycji polskich (*notabene* bardzo poczytnych w Rosji centralnej)¹⁰³ sprawiał więc, że polska młodzież – stanowiąca zdecydowaną większość uczniów w gimnazjach rządowych Królestwa Polskiego – dysponowała wyborem książek skierowanych zasadniczo do odbiorców rosyjskich. Ci ostatni mieli się zaś identyfikować jako z jednej strony przedstawiciele unikalnej, rdzennej i autonomicznej (*самобытной*) kultury narodowej, z drugiej zaś jako obywatele europejskiego mocarstwa. Słowem, Polacy, korzystający z bibliotek rosyjskich gimnazjów byli w niej „cudzoziemcami”: mieli podziwiać kulturę i literaturę wielkiej sąsiadki, dostrzegać słowiańską więź łączącą ich z Rosją, odczuwać emocjonalną bliskość z bohaterami rosyjskiej poezji lub prozy, pozostając „elementem” obcym, a nawet potencjalnie niebezpiecznym. Rosyjski księgozbiór dostępny w gimnazjach rządowych Królestwa Polskiego służył zatem alienacji i (jak określił to Bohdan Cywiński) „dezintegracji ideowej” uczniów wynoszących z domu polską tradycję patriotyczną. Ich reakcja na tę alienację mogła być różna. Część z nich – jak wiemy – próbowała tworzyć niezależne (w tym również tajne) biblioteki, biblioteczki i kółka czytelnicze służące zdobywaniu wiedzy o polskiej historii i literaturze, umożliwiające poznanie najnowszej literatury z zakresu biologii (zwłaszcza w ujęciu ewolucji Darwinowskiej), socjologii i ekonomii, a także zrozumieniu „problemu sprawiedliwości społecznej” w realiach wczesnego kapitalizmu. Podstawowym celem tworzenia struktur nielegalnego czytelnictwa było formowanie młodzieży w opozycji do „oficjalnej” rosyjskości szkół rządowych¹⁰⁴. Ze względu na ryzykowność tych prób, grożących nie tylko skreśleniem z listy uczniów, ale nawet aresztem i „wilczym biletem”, dotyczyły one najbardziej

103 J. Kuszłejko, *Książka polska w Rosji na przełomie XIX i XX wieku*, Warszawa 1993, s. 103–105.

104 Por.: D. Tomaszewska, *Drogi wyboru. Konspiracyjny ruch samokształceniowy na ziemiach polskich w końcu XIX i na początku XX wieku*, Łódź 1987, s. 87–89; J. Miąso, *Tajne nauczanie w Królestwie Polskim w świetle dokumentów władz rosyjskich*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty”, t. XXXIII/ 90, s. 69–70 – https://bazhum.muzhp.pl/media/texts/rozprawy-z-dziejow-oswiaty/1990-tom-33/rozprawy_z_dziejow_oswiaty-r1990-t33-s47-85.pdf [30.06.2025]; *Walka o szkołę polską: w dwudziestopięciolatek strajku szkolnego*, pod red. S. Drzewieckiego, Z. Nowickiego i T. Wojeńskiego, Warszawa 1930, s. 34 – https://rcin.org.pl/Content/124519/PDF/WA248_153663_F-20132_walka_o.pdf [30.06.2025]; B. Cywiński, *Rodowody niepokornych*, wyd. 5, Warszawa 2010, s. 37–54; G. Krzywiec, *Szowinizm po polsku. Przypadek Romana Dmowskiego (1886–1905)*, Warszawa 2009, s. 29.

zaangażowanych i najlepiej zakonspirowanych uczniów. Z czasem jednak młodzieńcze konspiracje w gimnazjach w Warszawie, Łodzi, Kielcach, Kaliszu czy Radomiu zaowocowały ogólnopolską (wykraczającą nawet poza zabór rosyjski) solidarnością pokolenia „niepokornych” i doprowadziły w 1905 roku do strajku szkolnego i masowego bojkotu szkół rosyjskich¹⁰⁵. Działalność „kółkowa” nie musiała jednak oznaczać, moim zdaniem, niechęci do rosyjskich książek *per se* i ignorowanie bibliotek szkolnych. Tak zarysowaną na kartach pamiętników postawę można tłumaczyć, z jednej strony projekcją patriotycznych postaw części młodzieży na ogół szkolnej społeczności, z drugiej zaś dystansem czasowym od opisywanych zdarzeń: większość relacji na temat rzeczywistości szkolnej okresu 1879–1905 powstawała już w niepodległej Polsce¹⁰⁶. W istocie, znajomość języka rosyjskiego którą młodzież wyносиła ze szkół, mogła być traktowana jako użyteczne narzędzie zarówno do pozyskiwania „nieprawomyślnych” książek, które były całkowicie niedostępne w języku polskim¹⁰⁷, jak i dające łatwy dostęp do książek czytanych dla przyjemności.

Księga wypożyczeń gimnazjum męskiego w Lublinie jako źródło do badań recepcji biblioteki szkolnej

Za świadectwo zainteresowania rosyjskimi księgozbiorami można uznać księgi wypożyczeń bibliotek szkolnych stanowiących swego rodzaju dokument ich recepcji w środowisku uczniowskim. W dotychczasowych badaniach nad czytelnictwem ten rodzaj źródła był stosunkowo rzadko wykorzystywany¹⁰⁸. Bez względu na jego wady (słaba czytelność, skrótowość zapisu) umożliwia ono

105 J. Miąso, *Walka o narodową szkołę w Królestwie Polskim w latach 1905–1907: (w stulecie strajku szkolnego)*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty”, t. XLIV, 2005, s. 88–102 – <https://polona.pl/item-view/6fbd80b9-784b-4766-b50b-a16c258bf09e> [30.06.2025].

106 J. Wołyński, *Wspomnienia z czasów szkolnictwa rosyjskiego w b. Królestwie Polskiem: 1868–1915 r.*, Warszawa 1936, s. 33–34; 140–141 – <https://polona.pl/item-view/f7184d36-63d0-43da-82e2-d17260258396> [30.06.2025]; Alkar [A. Kraushar], *Czasy szkolne za Apuchtina: kartka z pamiętnika (1879–1897)*, Warszawa 1915, s. 41 – <https://polona.pl/item-view/3b99e0b3-b71a-4551-a1a2-c95058099e1a> [30.06.2025]; Cz. Łatawiec, *Sandomierz – moja młodość*, Warszawa 1976, s. 83–84; Z. Wasilewski, *Życiorys w: Kielce w pamiętnikach i wspomnieniach z XIX wieku*, red. A. Massalski, M. Pawlina-Meducka, Kielce 1992, s. 200; E. Czekalski, *W cieniu zamkowego zegara*, Warszawa 1957, s. 179.

107 B. Cywiński, *Rodowody niepokornych...*, s. 47.

108 Por.: K. Maleczyńska, *Ogólna charakterystyka udostępniania książki w bibliotekach polskich w latach 1895–1914*, w: *Z dziejów udostępniania książki w Polsce w okresie zaborów. Studia i materiały*, pod red. K. Maleczyńskiej, Wrocław 1985, s. 37–62; K. Bednarska-Ruszajowa, *Kultura czytelnicza profesorów Krakowskiej Szkoły Głównej Koronnej*, „Ze Skarbcza Kultury. Biuletyn informacyjny Zakładu Narodowego im. Ossolińskich” 1984, t. 30, nr 40, s. 59–105; J. Andrzejewska, *Badania czytelnictwa w Polsce do 1939 r.*

częściową rekonstrukcję wyborów czytelniczych młodzieży szkolnej, a wraz z tym odpowiedź na pytanie, czy deklarowana niechęć (jak ujął to Aleksander Kraushar) do „Puszkiców, Lermontowów i Gogolów” znajdowała odzwierciedlenie w szkolnej rzeczywistości.

*Księga kontroli książek wydawanych z biblioteki uczniowskiej Męskiego Gimnazjum w Lublinie*¹⁰⁹ jest obszernym, liczącym sobie niemal 700 stron dokumentem zawierającym spis wszystkich udostępnianych książek w latach 1883–1900 wraz z dzienną datą ich wypożyczenia i zwrotu przy nazwisku każdego z uczniów; nazwiska te były z kolei pogrupowane według klas (od I do VII, a zatem z pominięciem klasy maturalnej). W przypadku klas młodszych najczęściej wybieranymi książkami były tam rosyjskie tłumaczenia (według liczebności wypożyczeń): *Robinsona Crusoe* Daniela Defoe; powieści Jamesa F. Coopera¹¹⁰, Julesa Verne’a¹¹¹, *Baśnie Andersena*, *Lodowe morze* Wiliama Wilkie Collinsa; *Guliwer* Jonathana Swifta; *Odkrycie Ameryki* oraz *Odkrycie i podbój Meksyku* Heinricha Riekego; *Baśnie* braci Grimm, powieści Thomasa Mayne Reida, Rudyarda Kiplinga, *Baśnie Aleksandra Afanasjewa*, *Konik-Garbusek* Piotra Jerszowa, powieści Waltera Scotta, *Chata wuja Toma* Harriet Beecher Stowe oraz biografie braci Humboldtów i Napoleona. W klasach średnich nazwiska autorów bądź tytuły książek w próbie 64 uczniów były wzmiankowane w omawianym dokumencie w następujący sposób: Tołstoj – 26 razy (nie wiadomo czy chodzi tu o Lwa, czy o Aleksieja); Nikołaj Gogol – 24 razy; Iwan Turgieniew – 21 razy; Aleksander Puszkina – 20 razy; *Księga cudów* (spis podań i baśni dotyczących świętych wydany pod redakcją Alojsija Buczańskiego w 1869 roku) – 9 razy; *W górach Kaukazu* Michaiła Lenskiego-Rajskiego – 7 razy; poezja Fiodora Sołoguba – 6 razy; *Zwykła historia* Iwana Gonczarowa i prace Wsiewołoda Krestowskiego – po 5 razy; album *Malownicza Europa*, *Chata Wuja Toma* i *Polowanie na bobry* – pojawiły się wśród wypożyczanych pozycji czterokrotnie¹¹². W klasie siódmej lubelscy gimnazjaliści wypożyczali (w próbie 40 uczniów) dzieła Puszkina – 30 razy, Gogola – 17 razy; Lermontowa, Gribojedowa i Turgieniewa – po 11 razy;

„Studia o Książce” 1986, t. 16, s. 89–94; K. Bednarska-Ruszajowa, *Z teorii i metodologii księgoznawstwa oraz dyscyplin pokrewnych*, „Studia o Książce” 1989, t. 18, s. 348–349.

109 APL, Zesp. 531, sygn. 512.

110 Ibidem, k. 1–191: Ф. Купер, *Зверобой*, Санкт-Петербург 1879; idem, *Последний из могикиан*, Москва 1880; idem, *Следопыт, или на берегах Онтарио*, Санкт-Петербург 1865.

111 Ibidem, Ж. Верн, *Путешествие к центру Земли*, Санкт-Петербург 1865; idem, *Гектор Сервадак*, Санкт-Петербург 1880; idem, *Жангада. Восемьсот льё по Амазонке*, Санкт-Петербург 1882; idem, *Дети капитана Гранта*, Санкт-Петербург 1868–1869.

112 APL, Zesp. 531, sygn. 512, k. 209–425.

Wissariona Bielińskiego i Dmitrija Grigorowicza – po 9 razy; poezje Żukowskiego i prace Nikołaja Karamzina – po 8 razy; utwory Shakespeare’a i Goethego – po 7 razy oraz *Wojnę i pokój* Lwa Tołstoja – po 5 razy¹¹³.

Pierwszą rzeczą, która w powyższym zestawieniu najbardziej rzuca się w oczy jest wybieranie przez uczniów literatury pięknej. Literatura z zakresu „Prawa Bożego” (religii prawosławnej) oraz nauk ścisłych i przyrodniczych w zasadzie się tu nie pojawiała. W klasach młodszych uczniowie wypożyczali najchętniej powieści przygodowe – książki, które cieszyły się na przełomie stuleci ogromną popularnością również w czytelnictwie pozaszkolnym¹¹⁴. Sprzyjało to szybkiej nauce języka rosyjskiego, było też akceptowane przez władze szkolne. Nieco inaczej wyglądała sytuacja w klasach średnich. Poczytnych książek autorów amerykańskich i francuskich było już zdecydowanie mniej, zwiększał się odsetek literatury rosyjskiej. Uczniowie dokonywali wyboru powieści i opowiadań, sięgając po dzieła Iwana Turgieniewa, Nikołaja Gogola, czy też Wsiewołoda Krestowskiego. Nie mniejszą popularnością cieszyły się dramaty historyczne dotyczące historii dawnego Carstwa Rosyjskiego oraz poezja Aleksandra Puszkina i Fiodora Sołoguba, a także bogato ilustrowane albumy z serii *Ziemia i jej ludy*. W klasie siódmej wyraźnie wzrosło czytelnictwo prac omawianych podczas zajęć lekcyjnych. Tym właśnie należy tłumaczyć wypożyczanie dzieł rosyjskich romantyków, prac historycznych Nikołaja Karamzina, a także europejskiej klasyki. Jeśli chodzi o powieści, warto zwrócić uwagę, że oprócz wypożyczenia obecnych w programie szkolnym utworów Gogola i Puszkina, najbardziej pożądanymi pozycjami będącymi poza programem były powieści Turgieniewa oraz *Wojna i pokój* Lwa Tołstoja.

Intensywne korzystanie z biblioteki gimnazjalnej zmusza do niuansowania często formułowanego poglądu o masowej niechęci do rosyjskich zbiorów bibliotecznych. Zarejestrowane w *Księdze wypożyczeń* tytuły świadczą raczej o tym, że biblioteki te stanowiły źródło interesującej uczniów literatury pięknej. Choć niewątpliwie książki te były w różny sposób „podsuwane” polskiej młodzieży do czytania, dla uczniów największą zaletą szkolnych księgozbiorów była możliwość bezpłatnej lektury powieści, interesujących młodych czytelników ze względu na ciekawą fabułę i wartką akcję. Choć dyrekcje szkolne (przy

113 Ibidem (brak paginacji).

114 B. Kulka, *Młodzież i szkoła średnia wobec problemu czytelnictwa (lata 1870–1918 i 1995)*, w: *Młody czytelnik w świecie książki, biblioteki i informacji*, praca zbiorowa pod red. K. Heski-Kwaśniewicz i I. Sochy, Katowice 1996, s. 51–58 – https://sbc.org.pl/Content/72415/mlody_czytelnik_w_swiecie_ksiazki.pdf [30.06.2025].

współpracy z warszawskim okręgiem naukowym) próbowały od lat osiemdziesiątych świadomie kształtować księgozbiory by odzwierciedlały one idee „prawosławia – samodzierżawia – narodowości”, ich recepcja świadczy o braku zainteresowania młodzieży priorytetami strony „oficjalnej”. Oznacza to, że w pewnej mierze obawy nauczycieli dotyczące „niebezpieczeństwa” i potencjalnie „wywrotowego” charakteru lektury indywidualnej mogły znajdować swoje uzasadnienie.

Podsumowanie

W swoich rozważaniach semiotycznych Jurij Łotman opisał tekst jako jednostkę kultury o charakterze znakowym. Oznacza to, że oprócz swojej funkcji informacyjnej, tekst pełni funkcję „generatora nowych sensów” oraz „kondensatora pamięci”, a więc przechowuje i aktywizuje różne warstwy kulturowych znaczeń. Do tej refleksji nawiązywał niemiecki egiptolog i badacz pamięci kulturowej Jan Assmann, który szczególną wagę przypisywał kanonowi literackiemu. W jego ujęciu stanowił on trwały, symboliczny zasób kultury, a jego materialnym i symbolicznym odbiciem była (i jest) biblioteka¹¹⁵.

Assmann – odnosząc się do opisu bibliotek starożytnych – wskazywał na ich trzy podstawowe funkcje: tożsamościotwórcze, kodyfikacyjne oraz interpretacyjne. Pierwsza z nich oznaczała dobór piśmiennictwa w taki sposób, by formować czytelnika zgodnie ze swoją funkcją społeczną. Funkcja kodyfikacyjna polegała na utrwaleniu wybranego zestawu tekstów stanowiących literacki kanon, który definiował i przekazywał tożsamość wspólnoty. Trzecia funkcja, interpretacyjna, dotyczyła kontrolowanego odczytywania tych tekstów zgodnie z przyjętymi regułami i doktrynami, czego podejmowali się na przykład kapłani i skrybowie. Księgozbiory te stanowiły „instrumenty pamięci kulturowej”, umożliwiając nie tylko przechowywanie i przekazywanie wiedzy, lecz także utrwalanie wspólnych doświadczeń, wartości i symboli istotnych dla jego tożsamości.

Wraz z narodzinami epoki nowoczesnej, podobną rolę przejęły biblioteki narodowe, które – jak pisał – mobilizowały pamięć kulturową za pomocą dwóch podstawowych mechanizmów: „mobilizacji limitywnej”, wyznaczającej granice wspólnoty i określającej, kto znajduje się w niej, a kto poza nią, oraz „mobilizacji

115 J. Assmann, *Pamięć kulturowa. Pismo, zapamiętywanie i polityczna tożsamość w cywilizacjach starożytnych*, przekł. A. Kryczyńska-Pham; wstęp i red. nauk. R. Traba, wyd. 2, Warszawa 2024, s. 108.

integracyjnej”, mającej na celu włączenie określonych grup do wspólnoty narodowej. Dzięki starannie prowadzonej selekcji literatury biblioteki te miały formować tożsamość każdego członka narodu jako jednostki „pamiętającej” – świadomej zarówno najdawniejszej przeszłości, jak i momentów narodowej chwały czy porażki. Poprzez rekomendowanie określonych książek, ograniczanie dostępu do „niestosownych” lektur i kontrolę czytelnictwa wśród mniej wyrobionych odbiorców, wyznaczały jednocześnie narodowy kanon literacki oraz instytucjonalną interpretację przeszłości. Biblioteki stawały się zatem narzędziem kształtowania pamięci zbiorowej i tożsamości kulturowej¹¹⁶.

Aleksander Apuchtin postrzegał szkoły rządowe jako instytucje strzegące ładu imperium. Niczym „oblężone twierdze”, chroniące ludność rosyjską zarówno przed – uznawanymi za nieuprawnione i wrogie – aspiracjami Polaków odbudowy własnego państwa, jak i przed wpływami liberalnych nurtów społeczno-politycznych mogących podważyć istniejący porządek. Biblioteki szkolne pełniły zatem funkcje symbolicznego „znaku” rosyjskiego panowania nad Polską. Jako swego rodzaju rosyjskie biblioteki narodowe i imperialne, gromadziły one literaturę mającą stanowić duchowy fundament rosyjskości; ukazywać losy państwa i narodu w momentach próby, wskazując na kluczowe rosyjskie „miejsca pamięci” zlokalizowane na ziemiach dawnej (mitologizowanej) Rusi Kijowskiej; ilustrować wielkość terytorialną Rosji, rozróżniając jej „jądro” narodowe od zewnętrznych, różnoplemiennych peryferii; a wreszcie prezentować szeroki wybór zarówno rosyjskiej „klasyki” jak i literatury nowszej. W wyborze tym nie było miejsca dla literatury polskiej, która znajdowała się zasadniczo poza dostępem uczniów.

Rosyjskość bibliotek szkolnych była kontestowana przez środowiska polskie. Wracając do semiotycznej interpretacji tego zjawiska „odczytanie narracji jako obcej” rodziło bowiem „problem reakcji”¹¹⁷. Rosyjski dyskurs imperialny był traktowany przez polskich uczniów za nieprawdziwy i „obcy”. Dlatego też część z nich starała się organizować własne biblioteki odzwierciedlające polską pamięć kulturową, ze względu na ryzykowność takich przedsięwzięć inicjatywy podobne nie były zbyt częste. Również bierny opór wobec tych bibliotek nie był zjawiskiem powszechnym. Jak świadczy analiza *Księgi wypożyczeń* gimnazjum męskiego w Lublinie większość uczniów traktowała bibliotekę utylitarnie:

116 Ibidem, s. 159–175.

117 J. Assmann, *Pamięć kulturowa...*, s. 168–169; P. Winiarski, *Koncepcja semiotycznej pamięci kultury Jurija Łotmana jako zasada generatywna w badaniach nad pamięcią społeczną*, „Kultura i Społeczeństwo” 2017, nr 4, s. 153 – <https://czasopisma.isppan.waw.pl/kis/article/view/1218/990> [30.06.2025].

korzystała z niej, aby mieć dostęp do literatury przygodowej, ilustrowanych albumów oraz (w klasach średnich i starszych) z rosyjskiej literatury najnowszej. Władze rosyjskie, pomimo nieufności wobec swobodnej lektury uczniów w czasie wolnym, miały jednak nadzieję, że biblioteki te będą stanowić narzędzie „zbliżenia” polskich uczniów do Rosji i rosyjskości. Jak się okazało w 1905 roku, nadzieje te okazały się w dużej mierze płonne.

MARIA PRZECISZEWSKA

Libraries in state-run gymnasiums of the Kingdom of Poland under Russian rule.

Part 2. Classification, ideological profile and reception (1879–1905)

The aim of this article is to explain the role of secondary school libraries in the process of unifying the educational system of the Kingdom of Poland with that of the Russian Empire between Dmitry Tolstoy's educational reforms (1867–1880) and the Revolution of 1905. In the second part of the article, I intend to characterize secondary school libraries during the years 1879–1905, taking into account the size of collections, methods of classification and cataloguing, their ideological profile, and finally (thanks to the *Library borrowers register* retained in the Lublin State Archive) their reception among students of the Boys Government-run Gymnasium in Lublin.